

ՀԱՅՈՑ ՀՆԱԳՈՅՆ ՏԱՂԱՐԱՆԸ

ԱՍՏՂԻԿ ՄՈՒՇԵՂԵԱՆ
a.musheghyan@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Հայ միջնադարեան տաղերգութիւնը հոգետր երգարուեստի բազմա-
հարուստ ճիւղերից է: Իր թռիչքը սկսելով Ժ. դարում՝ Գրիգոր Նարեկա-
ցու (947-1003) արուեստում, այնուհետեւ ծաղկում է ապրել Գրիգոր Գ.
Պահլատունու (մօտ 1093-166), Ներսէս Շնորհալու (1100-73), Գէորգ Սկե-
ռացու (1246/47-1301), Կոստանդին Սրիկ Սսեցու (ԺԳ. դ.), Յովհաննէս
Երզնկացի Պուլգի (մօտ 1230-93), Մխիթար Այրիվանեցու (1230/5-97
/300), Գրիգոր Խլաթեցու (1349-425), Առաքել Սիւնեցու (ԺԴ.-ԺԵ. դդ.) եւ
այլոց ստեղծագործութեան մէջ՝ յարատեւելով մինչեւ ԺԷ.-ԺԸ. դարեր:

Ժ. դարից սկսած տաղերն ընդգրկուել են Գանձարան ժողովածոում՝
կազմելով այդ մատեանի առաջինը: Ուսումնասիրելով Գրիգոր Նարեկա-
ցու գանձ-տաղային ստեղծագործութեան՝ մեզ հասած գրեթէ ամբողջա-
կան ժառանգութիւնը, բազմահմուտ բանասէր Արմինէ Քէօշկէրեանը
յանգել է այն կարծիքին, թէ պահպանուած նմուշները եւ հնագոյն Գան-
ձարաններում դրանց ունեցած համակարգային պատկերը ենթադրել են
տալիս, որ հեղինակն իր գանձերը, տաղերն ու փոխերը յօրինել է տօնա-
կան որոշակի դասակարգումով՝ միատրելով միեւնոյն տօնին նուիրուած
շարքերի մէջ, իբրեւ եկեղեցական մի ձեռնարկ, մի *Գանձարեպոյր*, որն էլ
հիմք է հանդիսացել յետագայի Գանձարան ժողովածոյի համար:

Քէօշկէրեանը, դիտարկելով Գանձարանների սկզբնատրման եւ զար-
գացման ընթացքը, բացայայտել է դրանց հետեւեալ կառուցուածքային
տիպերը.

Ժողովածուներ, կազմուած.- ա) միայն գանձերից (քարոզներից), բ)
գանձերից եւ հատուկնտ տաղերից, գ) միայն տաղերից, դ) գանձերից
եւ տաղերից (իրարից անջատ), ե) գանձերից եւ տաղերից (իրար
զուգորդուած):

Հայոց հնագոյն Գանձարանը բաղկացած է գանձերից եւ տաղերից
(իրարից անջատ): Այս յօդուածում կը ներկայացնենք ձեռագրի ստեղծ-
ման հանգամանքները, ըստ կարելոյն համապարփակ կը քննենք Տա-
ղարանը՝ կառուցուածքային առանձնայատկութիւնները, *տաղ-փոխ-մե-
ղեղի* համակարգը, կը պարզենք առանձին տաղային միատրների հե-
ղինակային պատկանելութիւնը, միաժամանակ նաեւ՝ որոշ տաղասաց
հեղինակների ինքնութիւնը: Առանձին անդրադարձ կը կատարենք Կի-
լիկեան երաժշտարուեստին՝ յատկապէս կարեւորելով Դրազարկի տեղն
ու դերը որպէս մասնագիտացուած երգարուեստի նշանատր կենտրոն:
Կ'ուսումնասիրենք երաժշտական բաղադրիչով մեզ հասած տաղերը՝

արծարծելով ստեղծման ժամանակաշրջանին, վայրին, հեղինակներին, ոճական առանձնայատկություններին առնչուող հարցեր:

ՁԵՌԱԳՐԻ ԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆՔՆԵՐԸ

Մեզ հասած վաղագոյն Գանձարանն ընդօրինակուել է Կիլիկիայում: Այն պահում է Ֆրանսիայի Ազգային Գրադարանում 79 թուահամարի ներքոյ (հին համարը՝ 50)³: Առաջին տեղեկություններն այս ձեռագրի մասին տուել է Հայր Արսէն Բագրատունին, որը 1824-25ին գրադարանի գրչագրերից, այդ թւում նաեւ խնդրոյ առարկայ ձեռագրից, արտագրել է գանազան նիւթեր՝ մէկտեղելով *Հաաքումն Բանից Նախնեաց* Ա. հատորում⁴: 1859ին Մխիթարեան միաբան Հայր Սուքիաս Վրդ. Պարոնեանը Փարիզում կատարել է ձեռագրի ամբողջական ընդօրինակութիւնը⁵: Դատելով գրչութիւնից նա եզրակացրել է, որ Գանձարանն ու Տաղարանը գրուած են տարբեր գրիչների կողմից, իսկ Տաղարանը, որ թերասկիզբ է, «*զինութեան ունի կերպարանս քան զԳանձարանն*»⁶: Յետագայում մատենաին անդրադարձել է Հայր Ղետնդ Ալիշանը⁷, կատարուել են համառոտ՝ (Մեսրոպ Արք. Տէր Մովսիսեան⁸ եւ Ֆրեդերիկ Մակլէր⁹), ինչպէս նաեւ ընդարձակ (Քէօշկէրեան¹⁰, Ռայմոն Գէորգեան եւ Արմէն Տէր Ստեփանեան¹¹) նկարագրութիւններ:

Կիլիկեան ձեռագիրն առաջին անգամ հանգամանօրէն ուսումնասիրել է Քէօշկէրեանը¹² եւ բացայայտել, որ դրա երկու մասերն իրար անհարազատ են ու ստեղծուել են տարբեր ժամանակներում: Համադրելով մի շարք փաստեր (Գանձարանի յետագայի յիշատակագրութիւնները, ինչպէս նաեւ որոշ գանձասաց հեղինակների երկերի առկայութիւնը), նա նկատել է, որ Գանձարանի ընդօրինակութիւնը չէր կարող կատարուած լինել 1270-80ականներից առաջ. «*Մեր կարծիքով հնարատր է, որ այն գրուած լինի Տաղարանից կէս դար յետոյ՝ 1300-ական թուականներին*»¹³, եզրակացրել է Քէօշկէրեանը: Ձեռագրագէտ Արտաշէս Մաթեոսեանը Գանձարանը թուագրել է ԺԳ. դարով¹⁴:

Տաղարանի յիշատակարանը¹⁵ ճշգրիտ տուեալներ է պարունակում ձեռագրի գրչութեան թուականի եւ վայրի մասին. «*Կապարեցաւ Երզարանս փաղաց ձեռամբ Յոհաննիսի յետին եւ յոգնամեղի, ի թուականիս Հայոց ՈՃՂ (1241), ի վանս մեծ ուխտի եւ հոչակատր անապապոս Դրագարկ կոչեցեալ. ի թագատրութեանն Հեթմոյ որդոյ Կոստանդեան*» (թ. 402ա): Գրիչ Յովհաննէսը, որ Ալիշանի կարծիքով՝ Մեծ Հայքից էր¹⁶, քաջավարժ էր երաժշտական եւ գրչական արուեստներին: Ձեռքի տակ չունենալով անհրաժեշտ ձեռագրեր («*ոչ ունելով ո՛չ Գանձարան, ո՛չ Տաղարան*»), գնացել է Կիլիկիա. «*եւ ելեալ ի խնդիր արիւնակի հոեպորական եւ ոչ գրանելով. եւ ապա գրեալ զաղել արիւնակ յոյժ գեղեցիկ զառն միոյ երաժըշտապետի Յոսեփ կոչեալ*» (թ. 403ա): Վերջինս մատենան

«անձանձիր» շնորհել է Յովհաննէսին, որ ընդօրինակելով այն՝ աարտել է «աւզնականութեամբ Աստուծոյ եւ Սուրբ Աստուածածնին» (թ. 403ա):

Գրչի գրառումից կարելի է եզրակացնել, որ մինչ այդ արդէն առանձին Գանձարաններն ու առանձին Տաղարանները կիրառութեան մէջ են եղել¹⁷: Ըստ Քէօշկէրեանի՝ դրանց ստեղծման փորձերը կարող են կապուել Գրիգոր Նարեկացուն յաջորդած ժամանակաշրջանի հետ¹⁸:

Տաղարանն ունեցել է իրեն նախորդող գանձարանային մաս՝ փոքրաթիւ գանձերով¹⁹, որի գրիչը եղել է Գրիգորը. նրան յիշում է Յովհաննէսն իր յիշատակարանում «եւ զԳրիգոր գրագիր, որ ամենընդակն եղեւ եւ գրեաց զՔարոզնին» (թ. 403ա): Մեզ հասած ձեռագրում, սակայն, գրչի յիշատակած քարոզների մասը չկայ: Մանրակրկիտ հետազոտութեան արդիւնքում Քէօշկէրեանը յանգել է այն մտքին, որ, հաւանաբար, Գանձարանի ու Տաղարանի ծաւալային անհամապատասխանութիւնն է պատճառ դարձել, որ յետագայում ձեռագրի գանձարանային մասը փոխարինուի մէկ ուրիշ, անելի ճոխ օրինակով (այսինքն նրանով, ինչ ներկայումս կայ)²⁰: Տաղարանը կազմում է ձեռագրի 316ա-396բ թերթերը եւ ներառում թուով 183 տաղային միատր (ըստ Քէօշկէրեանի նկարագրութեան): Դրան յաջորդում է մէկ ուրիշ մաս՝ «Սրբասացութիւնք Սրբոյ Պատարագի Չարկաց» խորագրով (թ. 397ա-402ա), որի՝ այլ ձեռագրով գրուած լինելու հանգամանքը Քէօշկէրեանին հիմք է տուել կարծելու, որ գաղափար օրինակում այն չի եղել եւ լրացուել է այլ աղբիւրից՝ գրչի կամ-քով ու գիտութեամբ²¹:

Այսպիսով, խնդրոյ առարկայ ձեռագիրը բաղկացած է իրար հետ ժամանակագործել կապ չունեցող Գանձարանից՝ գրուած ԺԳ. դարի վերջին կամ ԺԴ. դարի սկզբներին, եւ Տաղարանից՝ գրուած 1241ին:

ԵՐԱԺՇՏԱՐՈՒԵՍԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԻԼԻԿԻԱՅՈՒՄ. ԴԻԱԶԱՐԿԸ
ՈՐՂԷՍ ՄԱՆԱԳԻՏԱՅՈՒԱԾ ԵՐԳԱՐՈՒԵՍԻ ՆՇԱՆԱՒՈՐ ԿԵՆՏՐՈՆ

Այն, որ Յովհաննէս գրիչը Կիլիկիայում է որոնել մատենաների՝ իրեն հարկատր օրինակները, պատահական չէ: Այստեղ հայ երաժշտարուեստն արդէն աննախադէպ ծաղկման էր հասել: Գրիգոր Գ. Պահլաունին, Ներսէս Շնորհալին, Ներսէս Լամբրոնացին, Կոստանդին Սսեցին, Յակոբ Ա. Կլայեցին (1200ականներ-86), Գրիգոր Սկետացին (1170/78-264/65), Գէորգ Սկետացին, ինչպէս նաեւ նրանց յետնորդները, նաեւ՝ բազմաթիւ անանուն ստեղծագործողներ, հարուստ երաժշտական ժառանգութիւն էին թողել: Ձեւատրուել էին երաժշտաժիսական մատենաներ (Շարակնոց, Մաշտոց, Պատարագամատոյց, Ժամագիրք, Գանձարան, Մանրամունք)²², որոնց ընտիր օրինակներից վանքերում կատարում էին ընդօրինակութիւններ, զարգացման բարձր աստիճանի վրայ էր գտնուում մանրամասն արուեստը: Տարբեր վարդապետարաններում գոր-

ծունելութիւն ծառայած յայտնի երաժիշտ-փիլիսոփաներից էին Ստեփանոս Մանուկ վարդապետը (*Գիտնական մականունանեայ*)՝ Ներսէս Շնորհալու ուսուցիչը (ԺԲ. դ., Կարմիր վանք)²³, Յովհաննէսը՝ «*զընտրուի ի բեմբականս եւ զանյաղթն յերաժշտականս*» (1198, Հոռնկալ)²⁴, Գրիգոր Խոյլը՝ «*պարտական վարժապետն եւ երաժիշտն եւ առաջին քարտուղարն Ստր*» (ԺԲ.-ԺԳ.դդ.)²⁵, Սամուէլ երաժշտապետը՝ «*հոգետր հայր եւ բարի վարդապետ [...] եւ մակացու յաստրածայինս*» (1250, Ձորոբերդ)²⁶։ Հարկ է յիշատակել նաեւ յետագայ շրջանի մի շարք անուանի գործիչների, որոնց թում են՝ Մանուէլ *իմաստուն* երաժիշտը (1273, Ականց Անապատ)²⁷, Վարդան *բարեշնորի* երաժիշտը (1257, Ակներ)²⁸, Գրիգորիսը՝ *թարմապար* երգեցողն ու գրիչը (1238, Սիս)²⁹, Սիմէոն փիլիսոփան (1258-60, Արքակաղին)³⁰, Թորոս վարդապետ փիլիսոփան (1307, Ձորոյն Ս. Թորոսի վանք)³¹, Մարգարա փիլիսոփան (1335, Թիւրքթի Վանք)³² եւ Յովհաննէս փակակալը (առանց թուականի, Ակներ)³³։ Այիշանը յիշում է նաեւ միքանի այլ երաժիշտների՝ Աագ եւ Թորոս երէցներ, Յովհաննէս կուսակոն, Լետն, Ներսէս, Յովհան արեղայ, Կոստան դպիր, «*որոց անծանօթ են ուրն եւ գիտ'ողն*»³⁴։

Վիլիկիայում մեծ հռչակ էր վայելում Դրազարկը, որտեղ էլ Յովհաննէսը գտաւ իրեն հետաքրքրող ձեռագիրը։ Ըստ Այիշանի՝ Դրազարկը՝ էր «*ոչ միայն վասն բարձրապարտի աթոռոյն՝ այլ եւ հնութեամբն եւ հրահանգօք գերազանցեալ զամենայն վանորէիք աշխարհին*»³⁵։ Սուրբ ուխտը, որի Աագ եկեղեցին էր Ս. Աստուածածինը³⁶, ձեռագրերում յիշատակուել է որպէս «*երկնահանգէտ, մեծ, հրեշտակարնակ, մեծափառ, ականատր, հոչակատր, գերահոչակ*»³⁷։ 1100ին Թորոս Ա. իշխանը, Դրազարկի Վանքը շինելուց յետոյ³⁸, Վասպուրականից այստեղ է հրաւիրել Գէորգ վարդապետ Մեղրիկին (1044/45-114), որը Կիրակոս Գիտնականի (1050-121) հետ մէկտեղ հիմնել է կրթական կենտրոն. «*զերկուս լուսատրս զգերակայ վարդապետն Կիրակոս եւ զմականուն վարդապետն Արքայեցի Գրիգոր կոչեցեալ երկոքին քաջք եւ առաքինիք, առաքինութեամբ անհասս եւ գիտութեամբն գերիվերոյ քան զամենեսեան*»³⁹, «*ժողովեցին զդասս միանձանցն ի Դրազարկն եւ եղեն սկիզբն նորոգման սուրբ ուխտին*»⁴⁰։ Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ մեծ են հոչականուն Գէորգ վարդապետին Մեղրիկ էին կոչել «*ըստ քաղցրութեան բարուց իւրոց*», իսկ ըստ Վարդան Վարդապետի՝ «*սակս քաղցրուայց վարդապետութեանն*»⁴¹։ Ձեռագրական աղբիւրներում Մեղրիկը յիշատակուել է որպէս *դիտապէտ հայոց, հովին բարի եւ զգաստ եւ բարեսէր* հոգի⁴²։ Նրան բազում պատուանուններ են տրուել. Սմբատ Սպարապետը նրան անուանել է «*այր սուրբ եւ առաքինի եւ քաջաջան ճգնատր*»⁴³, իսկ Մատթէոս Ուտիայեցին՝ «*այր սքանչելի եւ հրաշայի ճգնատր*», որ «*հաւասարեալ էր ամենայն կարգօք եւ կրօնիք առաջին սրբոցն*»⁴⁴։ Գանձակեցին

վկայում է նաև. «Սա կարգատրեաց զհոչակատր ուխտն, որ Դրագարկ կոչի, անդադար լինել զպաշտօնն զգայց եւ զգերեկ եւ հանապազ պահօք կատարել, եւ առանձինն ումեք ինչ ոչ լինել, բայց ի հասարակաց փանէն»⁴⁵: Մեղրիկը եղել է յայտնի երաժիշտ, բանաստեղծ, շարականագիր, տաղասաց, հեղինակ է միքանի աղօթքների, ինչպես նաև «Երգք Օրհնութեանց» եւ «Բան Խոստովանութեան» գրուածքների⁴⁶: Նրա մշակած կրթական համակարգում առաջնակարգ տեղ է գրաւել երաժշտական արուեստը: Գէորգ վարդապետն ու Կիրակոս Գիտնականը նշանակալի ասանդ են ունեցել նաև ծիսական մատեանների, մասնատրապետ՝ Յայսմատուրքի եւ Ճաշոցի կարգատրման գործում⁴⁷:

Դրագարկը շէն եւ բարգաւաճ կեանք է ունեցել ԺԲ դարասկզբից մինչեւ ԺԴ դարի կեսերը, ինչպես վկայում է Ալիշանը. «եւ այսու իսկ երկարութեամբ ժամանակի, որպէս եւ հնութեամբն, գուշակի առաւելութիւն նորին քան զյոգունց կամ զքնաւից վանորէից Սիսուանայ»⁴⁸: ԺԳ դարում արդէն, Սսի հետ մէկտեղ, այն վերածուել է հայ երաժշտարուեստի կիլիկեան ողջ դպրոցի «պատմամշակութային դիմանկարը հանդիսադրող մեծ կենսորոնի»⁴⁹: Ի թիւ այլ վանքերի, եղել է մասնագիտացուած երգարուեստի⁵⁰ եւ մանրուաման⁵¹ նշանատր կենտրոն. այստեղ են ընդօրինակուել բազմաթիւ երաժշտաձիսական մատեաններ, որ ձեռագրական փայլուն նմուշներ են եւ աչքի են ընկնում խազագրութեան արուեստի բարձր մակարդակով: Հարկ է յիշել, յատկապէս, մեզ հասած մի շարք արժէքատր ձեռագրեր՝ Ճաշոցը (1239)⁵², Մանրուումը (1313)⁵³, Շարակնոցի երկու ընդօրինակութիւնները (1318 եւ 1322), որոնց գրիչների՝ Յակոբ Դպրի⁵⁴ եւ Սարգիս Պիճակի (նաև ծաղկող)⁵⁵ հաղորդած տեղեկութիւնների համաձայն՝ դրանք կատարուել են ժամանակի յայտնի երաժշտապետ Կոստանդի խմբագրած օրինակից. «Գրեցաւ եղանակատր Կոստոս ձեռամբ բազմամեղ եւ անարժան քահանայի Սարգսի, ի լաւ եւ յընփոխ արիւնակէ, որ կոչի Կոստանդես»: Այլ ձեռագրերի թում են՝ Օշին թագատրի ժամագիրքը (1319, ներառում է Սաղմոս, Շարական, ժամագիրք, Մանրուում եւ Տօնացոյց ժողովածուները)⁵⁶, 1327ին արտագրուած Մանրուամունքը⁵⁷, 1328ին ընդօրինակուած «Ոսկենկար»⁵⁸ Շարակնոցը⁵⁹ են.:

Յայտնի են Դրագարկում գործած միքանի երաժիշտների անուններ, որոնցից են Գրիգորիսը, որ 1247ին գրչագրուած «Նարեկ»ում նշում է որպէս Դրագարկի երաժշտապետ⁶⁰, Բարսեղ երաժիշտը (1294)⁶¹, Յովսէփ փիլիսոփան (1295)⁶², Յակոբ երէցը եւ նրա եղբայր Յովհաննէս կուսական քահանան (1313)⁶³, Սիմէոնը՝ Դրագարկի դպրապետ⁶⁴, եւ վերջապէս՝ Թորոս Թափրոնցը⁶⁵ «իմաստուն եւ հանճարեղ» երաժիշտ-փիլիսոփան ու դասապետը, նաև ճարտար ու հմուտ քաղաքագէտը, որին 1307ին որպէս դեսպան առաքել էին Անգլիա: Արքունի աագերէց Թորոս Հոռմկլայեցին քաջահմուտ էր գրչութեան արուեստի մէջ, եւ ընդօրինակել է մի

շարք ձեռագրեր, այդ թում՝ Մասունք Նոր Կտակարանի⁶⁶, երկու Աւետարան⁶⁷, անմիջական մասնակցութիւն է ունեցել Օշին թագաւորի վերոյիշեալ ժամագրքի ստեղծմանը՝ գրչագրելով Շարակնոցը⁶⁸:

Դրագարկի Ս. Աստուածածին վանքին կից բարձրագոյն տիպի դպրոցում է գործունէութիւն ծաւալել Յովսէփ նշանատր Երաժշտապետը, որի մասին գրում է Յովհաննէս գրիչն իր Յիշատակարանում. «*կարի հասու ամենայն իմաստից երաժշտից մինչեւ ի բաւանդակն որ յատուրս ոչ գտանի յանգոյն*» (թ. 403ա): Իսկ Ալիշանը յատկապէս շեշտում է՝ «*Ի բազմաց երգեցողաց անտի եւ ոչ յիշեցելոց ի նմանէ, միանգամայն եւ երիցագոյն՝ է Յովսէփ երաժշտապետը վանաց Դրագարկի*»⁶⁹:

Յովսէփ երաժշտապետն ու երաժշտագէտը⁷⁰, անշուշտ, քաջատեղեակ էր հայ երգաստեղծութեան ակնառու նուաճումներին: Դրագարկի մատենադարանում էր պահուում նրա անմիջական մասնակցութեամբ կազմուած ու խմբագրուած *գաղափար* Տաղարանը⁷¹, որը ներառում էր Ոսկեդարոց մինչեւ ժամանակակից հեղինակների տաղային ստեղծագործութեան լրագոյն նմուշներ: Այն, եւ՝ Յովհաննէս գրչի ձեռքով արտագրուած Տաղարանը, պատկերացում են տալիս հայ վանական դրպրոցների գիտակրթական փայլուն մակարդակի, երաժիշտ-փիլիսոփաների բարձր արհեստավարժութեան, երաժշտական արուեստի, խազագրութեան, ծայնեղանակների տեսութեան մէջ քաջահմուտ լինելու մասին:

Գանձարաններում պահպանուել են Յովսէփ երաժշտապետ Դրագարկցու երկերից՝ «*Յամենից գոյից, բնաւից բանատր սեռից անմահից*» (Քարոզ Սրբոց Քառասնիցն ասացեալ Յովսէփայ)⁷², «*Յանմարմնոց զարաց, գերարուն էից արեւնարանից*» (Յովսէփայ Վարդապետի ասացեալ ի Սուրբն Գրիգոր Լուսատրչին)⁷³, «*Յառաջ քան զսկիզբն էիցս յանվախճան, Հարէ անսկզբնական, Ծընունդ էական*» (Յովհաննու Մկրտչին ի Յովսէփայ վարդապետէ ասացեալ)⁷⁴: Երեքն էլ ունեն հեղինակի անունը զօրոզ ծայրակապեր՝ «Յովսէփա երժ»⁷⁵, «Յովսէփա երգ», «Յովսէփին»:

ՏԱՂԱՐԱՆԻ ԿԱՌՈՒՅՈՒԱԾՔՆ ՈՒ ՏԱՂ-ՓՈՒՄԵՂԵԴԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ

Տաղարանը պատկանում է մի խմբագրութեան, որ, Նորայր Արք. Պողարեանը համարում է «հին, հեղինակը եւ ժամանակը անյայտ»⁷⁶: Այստեղ տաղային միատրները դասատրուած են նոյն՝ Գանձարանի սկզբունքով, ինչ, իսկ գանձի փոխարէն առաջնային դերը (հերթական համարակալումով) վերապահուած է տաղերին՝ ի լրումն ունենալով փոխերն ու *մեղեդիները*: Սա նկատի ունենալով՝ Քեօշկէրեանը մատեանն անուանում է *գանձարանային Տաղարան* (այլ տեսակի Տաղարաններից տարբերելու համար), իսկ տաղային միատրները՝ *գանձարանային տաղ*⁷⁷:

Գանձարանային Տաղարանի հնագոյն նմուշը կառուցուած է ծիսամատեաններին յատուկ սկզբունքով՝ ըստ եկեղեցական Տօնացոյցի:

Նկատելի են, սակայն, որոշ տարբերություններ. խօսքը յատկապես վերաբերում է Ս. Աստուածածնի Աւետման եւ Վերափոխման տօներին, որոնք կից են հանդէս գալիս, ինչպէս նաեւ սրբոց տօների մեծ մասին, որոնց յաջորդական կարգը բոլորովին այլ է⁷⁸: Ամենաընդարձակը Ս. Ծննդեան տօնին նուիրուած բաժինն է՝ Ս. Ծննդեան Ճրագալուօցի եւ Ութօրէքի կարգերով (թ. 316ա-329ա, սկսում է Ներսէս Ծնորհալու յօրինած «Այսօր անտէաց Գարբիէլի» տաղով), որին յաջորդում է «Այլ փաղեր ու մեղեդիք Ծնընդի» վերտառութեամբ մէկ ուրիշ շարք (թ.329ա-332բ): Միա խոշոր բաժինները նուիրուած են Ս. Յարութեան (թ. 359ա-365բ, 392բ-393բ) եւ Հոգեգալստեան տօներին (թ. 367ա-370բ): Մնացեալ տօները հանդիպում են երեքական (Տիրոջ Երուասղէմ գալստեան, Ս. Աստուածածնի Փոխման), երկուական (ինչպէս, օրինակ, Տեառնընդառացի, Աւետման, Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի, Ս. Պետրոս եւ Ս. Պօղոս առաքեալների, Աստծոյ Իս վկաների, Համբարձման, Պայծառակերպութեան, Ս. Եկեղեցու, Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, Ս. Իսաչի) եւ մէկական (հիմնականում սրբերին նուիրուած) շարքերով:

Միեւնոյն տօնին նուիրուած շարքերի մէջի երգատեսակների քննութիւնն ու դրանց համադրութիւնը ի յայտ է բերում հետեւեալ պատկերը.

ա. Տաղարանի *գաղափար* օրինակի կազմողները հիմք են ընդունել միևն այդ արդէն Գրիգոր Նարեկացու եւ Ներսէս Ծնորհալու ստեղծագործութեան մէջ ձեւաւորուած տաղերի ու փոխերի համակարգը: *Տաղ+փոխ* յարաբերակցութեամբ է կառուցուած մատեանի երկու երրորդ մասը:

բ. երկրորդը *տաղ+փոխ+մեղեդի* համակարգն է (ընդամէնը 6 շարք):

գ. միայն մէկ երգատեսակով՝ միայն *տաղ* (24 միատր) եւ միայն *մեղեդի* (4 միատր), ներկայացուած են մնացեալ տօները:

Տաղ ու փոխ զոյգերը հետաքրքիր է դիտարկել հեղինակային պատկանելութեան տեսանկիւնից: Դրանք միատրում են՝

1. *յայտնի հեղինակների* երկեր, երբ՝

ա. *հեղինակը մէկն է, ինչպէս՝*

Ս. Եկեղեցուն նուիրուած Գրիգոր Նարեկացու «Երկինքն Ի Յերկիրս» տաղն ու «Հատուն, Հատուն, Արթնացեալ» փոխը (թ. 371բ-372բ),

Վարդավառին նուիրուած Ներսէս Ծնորհալու «Արփիական, Ը՛, Լոյսն» տաղն ու «Տէր Փառաց Այսափ» փոխը (թ. 383ա-384ա),

Հոգեգալստեան տօնին երգուող Ներսէս Ծնորհալու «Ներպարունակեալ Իննեակ Դասուց» տաղն ու «Ներհիասեցուք Քաղցր Եղանակ» փոխը (թ. 367բ-368բ):

բ. *հեղինակները տարբեր են, ինչպէս Ս. Աստուածածնի Աւետման տօնին նուիրուած Ներսէս Ծնորհալու «Նոր Երկինք Յերկրի» տաղն ու Ներսէս Լամբրոնացու «Ար է Աւետէաց» փոխը (թ. 335աբ):*

2. *յայտնի եւ անյայտ հեղինակների երկեր, ինչպէս՝*

Ս. Ծննդեան նուիրում զԳրիգոր Նարեկացու «Էին Աջոյ Աջոյ» տաղն ու անյայտ հեղինակի «Դու Շուշան Ծաղիկ» փոխը (թ. 326-327բ),

Տեառնընդառաջին նուիրում զԳրիգոր Նարեկացու «Մինն էին ել ի Նմինն» տաղն ու անյայտ հեղինակի «Ծերունին Այսար Սիմեոն» փոխը (թ. 333ա-334բ),

Ս. Եկեղեցուն նուիրում զԳր. Նարեկացու «Յառաջ Քան Շարժիցն» տաղն ու անյայտ հեղինակի «Քրիստոս Եկեալ» *մեղեդին* (թ. 372բ-373ա):

3. անյայտ հեղինակի երկեր, ինչպէս՝

Ծննդեան վեցերորդ օրուայ «Կամիմ Աստանար Զաւետիսն Երգել» տաղն ու «Անդ ի Յայրն Իջաւանի» փոխը (թ. 324բ-325ա) են.:

Տաղ+փոխ+մեղեդի շարքերում եւս համանման պատկեր է արձանագրում.

ա. Գրիգոր Նարեկացուն վերագրուող «Ի յերուաղէմ Գընամ» եւ «Ես Խաչ Կանգնեալ Կամիմ» Ս. Խաչի տաղն ու փոխը միատրուել են Մովսէս Խորենացուն վերագրուող «Ի Վերին Յաւանականութենէն» *մեղեդու* հետ (թ. 394բ-95բ):

բ. Ն. Շնորհալու «Այսար Մայր Սիոն» եւ «Նորոյ Գինոյն Իմաստութեան» Ս. Հայրապետաց տօնին երգուող տաղին ու փոխին գրիչները կը-ցել են անյայտ հեղինակի «Յափտենից Աստուածն» *մեղեդին* (380բ-2ա):

գ. մէկ այլ դէպքում Ն. Շնորհալու «Միակն Ի Միոյն» եւ «Արդ, Արի-նեալ Ես Փայտ Կենաց» Ս. Խաչի տաղին ու փոխին միակցուել է Քրիստոսատուրի յօրինած «Քերովլբէից Վեհագոյն Յուցար» *մեղեդին* (385բ-87ա):

դ. Տիրոջ Երուաղէմ գալստեան տօնին երգուել են անանուն հեղինակի/ների) «Այսար Գալլստեամբ Աստուածորոյն» տաղը, «Այսար Գալլստեամբ Քո, Տէր» փոխն ու «Անեղանելիդ Աստուած» *մեղեդին* (349բ-50բ):

Վար շրջանի Տաղարաններում արդէն, *տաղ+փոխ* պարտադիր բաղադրիչներից բացի, հաստատագրուել է միեւնոյն երգատեսակի՝ մէկից անելի նմուշ ընդգրկելու միտումը: Նման օրինակներից առաջինը վերոնշեալ «Միակն Ի Միոյն» տաղով սկսուող Ս. Խաչի շարքն է, որին կցուել է եւս մի *մեղեդի*՝ «Արփիական Հրաշիւք» սկսուածքով: Երկրորդում Գրիգոր Լուսատրչի նշխարների Գիտի տօնին երգուող անանուն հեղինակի (կամ հեղինակների)՝ «Մտեալ Առաջի Քո» տաղին, «Ձայն Բարձեալ յերկինս» փոխին ու «Սոսկալի Տեսիլ» *մեղեդուն* յաջորդել է Խորենացուն վերագրուող «Ո՛վ Արըքայակերպ» *մեղեդին* (թ. 378ա-379բ):

ՏԱՂԱՅԻՆ ՄԻԱԿՈՐՆԵՐԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԸ. ՈՍԿԵԴԱՐԵԱՆ
ՇՐՋԱՆԻՑ ՄԻՆՉԵԻ ԺԳ. ԴԱՐ

Տաղարանի գերակշիռ մասն են կազմում Գրիգոր Նարեկացու եւ Ներսէս Շնորհալու ստեղծագործութիւնները, ընդգրկուած են նաեւ

Ներսէս Լամբրոնացու տաղերից միքանիսը⁷⁹, մի ստուար մասն էլ՝ ան-
յայտ հեղինակների գործեր են: Արդէն նշեցինք Լուսատրչին նուիրուած
«Ո՛վ Արըքայակերպ Ը՛..» (թ. 379ա) եւ Տրդատ թագաւորին նուիրուած «Ի
Վերին Յաւանականութենէն» (թ. 395ա) *մեղեդիների* մասին: Թէեւ խո-
րագրերում դրանց հեղինակը նշուած չէ, սակայն յետագայ շրջանի ձե-
ռագրերում դրանք ընծայուած են Խորենացուն⁸⁰: «Ո՛վ Արըքայակերպ»ը,
ըստ պահպանուած ասանդութեան, Քերթողահայրը երգել է Գիտ Կա-
թողիկոսի առջեւ⁸¹, իսկ Ալիշանը եզրակացրել է, թէ «*շապր վարպետ* եւ *ա-
նոյշ եղանակ պիտի ունենայ, շէքքն ալ նման է այն հին մեղեդեաց*՝ որոնց
ոճն յայդնապէս կը ցուցնեն թէ Թարգմանչաց դարէն նոր չեն»⁸²:

Մի շարք երաժիշտ-բանաստեղծների անուններ քացայայտուած են
տաղերի *ծայրակապերից*: Նրանց մէջ չափազանց ուշագրաւ է «*Պարթե-
ւ*»ը, որ Ս. Ծննդեան «Պարագրի Անպարագրելի Բանն» տաղի հեղի-
նակն է («Տաղ եփներորդ Ատուրն Առա[ւատին]», թ. 325բ): Անելի ուշ
շրջանի միքանի ձեռագրեր ունեն «Տաղ Ծննդի Ի Պարթեւէ»⁸³, «Մեղեդի
Անոյշ Ի Սահակայ Պարթեւէ»⁸⁴, «Մեղեդի Ի Սահակ Պարթեւէ»⁸⁵ խորագ-
րերը, այսինքն՝ տաղն ասանդաբար ընծայուել է հայոց մեծ Հայրապե-
տին⁸⁶: Անուանական ծայրակապերով ստեղծագործած հեղինակների
թում են՝ *Քրիստոսապոլորը*⁸⁷ իր «Քերո[վ]բէից Վեհագոյն Յուցար»⁸⁸ Ս.
Խաչի *մեղեդիով* (թ. 387ա)⁸⁹, *Անդրիասը*՝ Սուրբ Հոգու «Այսօր Պանծալի
Երգով Գոչեմք» տաղով (թ. 369բ), *Յովհաննէսը*⁹⁰ Հոգեգալստեան «Նը-
ազեմք Հոգոյն» տաղով (թ. 368բ), *Կոստանդինը*⁹¹ (Սեցի)՝ «Նորահրաշ
Նոր Երկինք» տաղով (Գալստեան Տեառն յերուսաղէմ, թ. 348բ) եւ «Կա-
րապետին եւ Սկրտչին» փոխով (նուիրուած Յովհաննէս Կարապետին,
թ. 373բ), *Գիորգի* ը⁹² (հաւանաբար՝ Սկետացի)՝ «Գովեստի Տաննն» Ս.
Ծննդեան փոխով (թ. 326բ):

Տաղերի *խորագրերում* յիշատակուող հեղինակներից է *Բարսեղը*
(«Այլ Տաղ Խ-իցն, Բարսղի Ասաց[եալ]», թ. 345բ), որ հեղինակել է «Երգ
Ներբողական Քաղցրայնուագ Հընչմամք» տաղը եւ «Քրիստոս Փռոաց
Թագաւոր Փռոատրեալը Ի Զուարթնոց» փոխը (թ. 346ա): Դրանք միա-
սին կազմում են «Երգ Բարսղի Երգ Քռոասունսն» ծայրակապը: Ձեռագ-
րական այլ աղբիւրներից յայտնի է նաեւ այս հեղինակի յօրինած Ս.
Ծննդեան քարոզը՝ «Բարեբանեալ Բոլորից Աստուած, Անմահ Թագա-
ւոր» (ծայրակապ՝ «*Բարսղի*»)⁹³: Մեր կարծիքով Բարսեղ անունով տա-
ղերգուն, ամենայն հաւանականութեամբ, Դրագարկի առաջնորդ Բար-
սեղ (Բասիլիոս) արքեպիսկոպոսն է⁹⁴ (1241-75), որը նաեւ նշանատր
երաժիշտ-փիլիսոփայ էր: Նրան յիշում է Տաղարանի գրիչ Յովհաննէսն
իր յիշատակարանում. «եւ եւ առաջնորդ ուխտիս. մեծն Բասիլիոս եղբայր
թագաւորին Հեթմոյ» (թ. 402ա): Բարսեղ Բարունու սաներից էր նրա
կրտսեր եղբայրը՝ Յովհաննէս եպիսկոպոսը (Արքայեղբայր)⁹⁵, որն ան-

չափ մեծարել է իր ուսուցչին. «զաստրուածապապոյի արքեպիսկոպոս արքայեղբայրն Հայոց՝ զպէր ոգոյ եւ զերախտաւորն մարմնոյ իմոյ զԲասիլոս, որոյ երախտիք գերազանց է քան զքան եւ զմիտս՝ ի կրտսերս իւր»⁹⁶: Յովհաննէս Արքայեղբայրն ինքն էլ եղել է յայտնի երաժիշտ-տաղերգու եւ զգալի երաժշտաբանաստեղծական ժառանգութիւն թողել⁹⁷:

ՁԱՅՆԵՂԱՆԱԿԱՅԻՆ ՅՈՒՅՈՒՄՆԵՐԸ ՏԱՂԱՐԱՆՈՒՄ

Կիլիկեան Տաղարանում արտացոլուել է հնաւանդ մի ասանդոյթ, ըստ որի՝ լուսանցքներում առկայ բազմաթիւ սկսուածքները ցուցում են, թէ տունեալ տաղային միատրը ո՛ր տաղի ծայնեղանակով պէտք է կատարուի: Նշեալ ասանդոյթը ձեւատրուել էր Ներսէս Շնորհալու ժամանակներում, երբ նրա տաղերի դիմաց՝ որպէս չափանմուշ, գրիչները զետեղում էին Գրիգոր Նարեկացու որեւէ տաղի սկսուածքը⁹⁸: Ժամանակի ընթացքում Շնորհալու երկերի եղանակներն իրենք սկսեցին իբրեւ նախօրինակ ծառայել այլ ստեղծագործութիւնների համար, սակայն նաեւ՝ անյայտ հեղինակների տաղերի եղանակներով երգում էին մեծ տաղերգուի երկերը: Մեր ձեռագրում առկայ են նմանատիպ միքանի օրինակներ. Շնորհալու «Դուատըր Սիոնի» եւ «Ի Լուսոյն Արփիլոյ» փոխերը՝ գրիչների ցուցմամբ, համապատասխանաբար երգուել են անյայտ հեղինակների «Յայրն Երկնանման» (թ. 356բ) եւ «Ձայն Արտա[...]» (թ. 371բ) տաղերի եղանակներով, իսկ մեծ տաղերգուի «Նորահրաշ Տաւնիւս» փոխը կատարուել է իր իսկ հեղինակած «Անարատ Տաճար» փոխի եղանակով («Անարար Տաճար Ձայնիւր Ասայ», թ. 383ա): Ըստ ամենայնի, բաւականաչափ յայտնի է եղել անանուն հեղինակի «Հոսեալ Հրեղինացն»⁹⁹ տաղը (թ. 355ա), որի եղանակով են երգուել «Պետրոս եւ Պաղոս» (թ. 342ա), «Անդ Ի Մէջ Դրախտին» (թ. 351ա) եւ Շնորհալու «Առաւատ Լուսոյ Արեւելեան Ազանց» փոխերը (թ. 380ա): Ուշագրաւ են նաեւ՝ «Ով Պայծառ Երկին» տաղն իր «Կամիմ Աստանաւր» նշումով (թ. 330բ), ինչպէս նաեւ «Այսօր Չուարճացան Երկինքը»՝ «Ի Խաչին Տնկեալ Ասա» (թ. 336բ) եւ «Հիանան Այսաւրը»՝ «Թէպետ Գերաշխարհիկ Ձայնին Ասա» (թ. 353բ) մակագրութիւններով:

Ձեռագրում տեղ են գտել նաեւ տաղերի ծայնեղանակային բնութագրերին առնչուող գրառումներ: Դրանք են՝

1. *Խոսրովային*, որ տեղ է գտել Ներսէս Շնորհալու ստեղծագործութիւնների խորագրերում՝ «Այլ Տաղ Յարութեան, Խոսրովային. Առաւատին, Ը՛, Շաւեղին» (թ. 361ա), «Տաղ Վարդավառին, Խոսրովային. Արփիական, Ը՛, Լոյսն» (թ. 383 ա):
2. *Պարսիկ*, որ գործածուած է Շնորհալու հետեւեալ փոխերի առնչութեամբ.- Ս. Աստուածածնի Վերափոխման «Նարդոս Բուրեալ»

(«Պարսիկ Ձայն», թ. 337բ) և Հոգեգալստեան «Ներհիւսեցուց Քաղցր Եղանակ» («Պարսիկ», թ. 368ա):

3. *Ասորի*, որ անյայտ հեղինակի «Անտոն, Ոստ Անապատի» տաղի լուսանցանշումն է («Ձայն Ասորի», թ. 393բ):

Հետաքրքրական է նշել, որ յետագայ շրջանի ձեռագրերում հանդիպում են նշեալ ծայնեղանակների համադրութեան օրինակներ, ինչպէս՝ Գրիգոր Նարեկացուն վերագրուող «Ի յերուսաղէմ Գնամ» տաղի հետեւեալ խորագրերում՝ «Տաղ Սուրբ Իսաչին Քրիստոսի Աստուծոյ. Խոսրովային է Եւ Պարսիկ է Ձայնս»¹⁰⁰ և կամ՝ «Այլ մեղեդի Սուրբ Իսաչին Քրիստոսի Աստուծոյ, խոսրովային և պարսիկեան ձայնս»¹⁰¹:

Նոր Հայկազեան Բառգիրքը «խոսրովային»ը մեկնում է «որպէս գիւր քաջի ուրումն երաժշտի Խոսրով անուն. յորմէ և Ոճ խոսրովային՝ է որպէս կարտրեալ եղանակ երաժշտութեան» կամ «թերեւ նոյն ընդ պ. խոսարեանի, որ է թագատրական, և ազնիւ. եւ անուն երաժշտական եղանակի»¹⁰²: Հայ երաժշտութեան ծայնեղանակային համակարգում «խոսրովային» է կոչուել տարբերակուած հնչիւնաշարով զարտուղի մեղեդիների խումբը¹⁰³, որը կիրառուել է դեռեւս Յովհաննէս Գ Օձնեցու (ծն. թ. անյայտ-728), այնուհետ առաւել լայն՝ Ներսէս Շնորհալու ստեղծագործութեան մէջ: Գանձակեցին ընդգծել է Շնորհալու ստեղծագործական ոճի այդ առանձնայատկութիւնը. «Եւ զի էր նա այր բանատր, բազում ինչ կարգեաց նա յեկեղեցիս քաղցր եղանակաւ, խոսրովային ոճով շարականս, մեղեդիս, փառս և ուրանատրս»¹⁰⁴:

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉՈՎ ՅԱՐԱՏԵԻԱԾ ՏԱՂԵՐԸ

Տաղարանում գրի առնուած միաւորներից երաժշտական բաղադրիչով յարատեւել են՝ Գրիգոր Նարեկացու «Հաւուն, Հաւուն» (թ. 372ա) և «Հափկ» (թ. 394բ)¹⁰⁵, Ներսէս Շնորհալու «Նստեալ Կանայքն» (թ. 361բ) և «Նոր Ծաղիկ Պայծառ» (թ. 362ա), և անյայտ հեղինակների «Այսօր Յնծացէք, Եղբարք» (թ. 341ա) և «Ի Հանդէս Տօնի» (թ. 396ա) տաղերը:

«Հաւուն, Հաւուն» Ս. Յարութեան տաղը յայտնի է Կոմիտասի¹⁰⁶ և Նիկողայոս Թաշճեանի¹⁰⁷ ձայնագրութիւններով, իսկ Ս. Իսաչի կամ Ս. Յարութեան «Հափկ» տաղը՝ Կոմիտասի¹⁰⁸ գրառումներով: Դրանք հայ երաժշտագիտութեան մէջ բաւականաչափ ուսումնասիրուած են¹⁰⁹: Պահպանուել են նաեւ նշուած տաղերի մի շարք տարբերակներ, որոնք երգեցողական այլ աանդոյթի դրսետրում են: «Հաւուն, Հաւուն» տաղի մի նմուշ է հրատարակել Եղորարդ Յակոբեանը¹¹⁰, իսկ «Հափկ»ը ձայնագրել են Մինաս քահանայ Խումաշեանցը (ըստ Յակովբ քահանայ Նախաշեանցի երգածի)¹¹¹ և Գրիգոր Գուսան Վարդապետը¹¹²:

Ներսէս Շնորհալու՝ Ս. Յարութեան երկու տաղերը ներկայացուած են ձայնագրեալ ժողովածուներում: «Նստեալ Կանայքն» տաղի ամենավաղ

ծայնագրութիւնը՝ կատարուած 1884ին պոլսահայ անուանի երաժիշտ եւ ծայնագրագէտ Համբարձում Չերչեանի ձեռամբ, տեղ է գտել Արմաշի Վանքի նոր հայկական նոտագրութեամբ ձեռագրերում¹³: Մէկ ուրիշ տարբերակ էլ գրառել է Գում-Գարուի փոխդպրապետ Յարութիւն Շիշմանեանը (1916ին)¹⁴: Այս երկուսը տեղ-տեղ դարձուածքային նմանութիւններ ունեն, սակայն ընդհանուր առմամբ հեռու են իրարից: «Նոր Ծաղիկ» տաղի մի տարբերակը, որ այժմ լայնօրէն կենցաղավարում է, առաջին անգամ հրատարակել է Յակոբեանը¹⁵: Ծանօթութեան մէջ նա նշում է, որ տաղն ունի տարբեր եղանակներ եւ որ սոյն օրինակի մէջ «*ոբանատրի փողերուն յաջորդականութիւնը խանգարուած է՝ բառերը եղանակին յարմարցնելու դիփատրութեամբ: Նոյն պատճառաւ անւըցուած են «Յարեաւ Քրիստոս» եւ «Անպիս» բառերը*»: Նշենք, սակայն, որ ոչ միայն բնագիրն է խաթարուած, այլեւ երաժշտական կողմը չի արտացոլում Շնորհալու տաղերին բնորոշ ոճական յատկանիշները, ինչպէս ժամանակին ընդգծել էր Թահմիզեանը¹⁶:

Մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում «Նստեալ Կանայքն» եւ «Նոր Ծաղիկ» տաղերի՝ Արմաշի Վանքի ձեռագրերում պահպանուած ծայնագրութիւնները, որոնք իրաւամբ կարելի է մեծ տաղերգուի հեղինակութեան արժանի երկեր համարել¹⁷:

Մինչ այժմ բոլորովին չուսումնասիրուած տաղերի թուին է պատկանում Պետրոս եւ Պօղոս առաքեալներին նուիրուած «Այսօր Յնծացէք, եղբարք, Պարակից եղեալ» տաղը Թաշճեանի ծայնագրութեամբ¹⁸ (տե՛ս նոտային օրինակ 1): N 79 ձեռագրում այն հանդէս է գալիս որպէս «Գլուխ Եկեղեցոյ» տաղի փոխ՝ դրա հետ կազմելով «Գովեստ մատին առաքելոյն Պետրոսի» ծայրակապը, ինչն էլ ենթադրել է տալիս, որ տաղն ու փոխը գրուել են միեւնոյն հեղինակի կողմից: Փորձեր են արուել այն վերագրելու Առաքել անունով մի տաղերգուի՝ յատկապէս յենուելով Մաշտոցեան Մատենադարանի N 2672 ձեռագրի¹⁹ վրայ, որտեղ բերուած է տաղի սկզբնամասը միայն եւ ծայրակապն է «Առաքել»: Այդպէս է վարուել Յակոբ Անասեանը, որն այն համարել է Առաքել վարդապետի (առանց մականունան) ստեղծագործութիւնը՝ զետեղելով առաքեալներին նուիրուած գանձերի եւ տաղերի բաժնում²⁰: Անյայտ աղբիւրների հիման վրայ տաղը ոմն «Առաքել» է վերագրել նաեւ Հայր Սահակ Ճեմճեմեանը²¹՝ հաւանօրէն հիմք ընդունելով վենետիկեան հաւաքածուի որոշ ձեռագրերում առկայ այն գրառումները, որոնց ծայրակապերը կազմում են «Առաքել» կամ «Առաքելոյն»²²: «Այսօր Յնծացէք»ի հեղինակային պատկանելութեան հարցին անդրադարձել է բանասէր-միջնադարագէտ Արշալոյս Ղազինեանը, որը, նախ, կասկածելի է համարել տաղն Առաքելին վերագրելը, եւ ապա հերքել յատկապէս Առաքել Բաղիշեցուն ընծայելը. «Տաղը հին է»՝ իրաւացիօրէն եզրակացրել է նա²³:

Ընդհանուր առմամբ, մեզ հանդիպած գրչագրերի խորագրերում հեղինակի անունն յիշատակութիւններ չենք գտնում, բացառութեամբ երկուսի. դրանք են՝ «*Նորսէսի*»¹²⁴ (իմա՝ «Ներսէսի») եւ «*Տաղ ի Ներսիսէ*»¹²⁵ նշումները: Այս վերջին տունալի հիման վրա էլ, հաւանաբար, Անասեանը, վրիպում համարելով տաղն Առաքել վարդապետին վերագրելու նախորդ նկատառումը, իր աշխատութեան Բ. հատորում գրել է՝ «*պէտք է լինէր Ներսէս Շնորհալի*»¹²⁶: Նկատենք, սակայն, որ քնագրական աղբիւրներում եւ յատկապէս Ներսէս Շնորհալու տաղերի եւ գանձերի գիտաքննական հրատարակութեան մէջ նման տաղ չկայ¹²⁷: Մեր կարծիքով՝ խնդրոյ առարկայ տաղը կիլիկեան երաժիշտ-փիլիսոփաներից մէկի ձեռքի գործն է, գուցէ թէ՛ *Ներսէս երաժշտի*, բայց ոչ Շնորհալու:

«Այսօր Յնձացեք»ը մեծ տարածում է գտել ե՛ւ Կիլիկիայում, ե՛ւ քուն Հայաստանում, ինչպէս վկայում են տարբեր հասքածոներում տեղ գտած բազմաթիւ ձեռագրական նմուշները: Գրչագրերում այն ներկայացուած է ե՛ւ որպէս *տաղ*, ե՛ւ որպէս *մեղեդի*: Նախադրուող բնորոշումներն էլ բազմազան են՝ «Տաղ ազնիւ եւ պիտանի»¹²⁸, «Տաղ գեղեցկայարմար»¹²⁹, «Մեղեդի անոյշ»¹³⁰, «Տաղ գեղեցիկ եւ զարմանալի»¹³¹ են.: Երաժշտական բաղադրիչի քննութիւնը եւ համեմատական ուսումնասիրութիւնը Թաշճեանի ծայնագրած տաղերի հետ բացայայտեց, որ այն «սերում» է «Դիտելով Ձեռթանոսս»¹³² տաղից: Վերջինս, որ Գրիգոր Նարեկացու «Հաւուն, Հաւուն» տաղի մի տարբերակն է՝ առանց գրական բնագրի առաջին տողի, ըստ Թահմիզեանի՝ «*մի յարկանշական նմուշ է Կիլիկիայում ԺԳ.-ԺԴ. դարերում ծաղկած այն երաժիշտների գեղարուեստական արտադրանքից, որոնք նախորդ հարիւրամեակների տարբեր ստեղծագործութիւններ վերանշանակատրում էին ըստ երգաստեղծութեան զարդուրուն ոճի նոր պահանջների*»¹³³: Երաժիշտ-փիլիսոփաներն ազատօրէն օգտուած էին նաեւ Ներսէս Շնորհալու երաժշտաբանաստեղծական ժառանգութիւնից՝ իրենց ստեղծագործութիւններ ներմուծելով ոչ միայն նրա երկերի ոճական առանձնայատկութիւններին բնորոշ տարբեր կամ դարձուածքներ, այլեւ ամբողջական մեղեդիական կտորներ: Այդպիսի նմուշների շարքին է դասուած «Դիտելով Ձեռթանոսս» տաղը, որում գործածուել է մի ընդարձակ հատուած «Որք Ձքրովբէիցն խորհրդաբար Կերպարանիմք» սրբասացութիւնից («Քերովբէական Երգ»)՝¹³⁴, որի երաժշտական բաղկացուցչի հեղինակը, ըստ ձեռագրական աղբիւրների, Ներսէս Շնորհալին է: Սրբասացութեան այդ հատուածը, «Դիտելով Ձեռթանոսս» տաղի մի շարք այլ հատուածների հետ մէկտեղ, մուտք է գործել «Այսօր Յնձացեք, Եղբարք» տաղ:

Ոչ միայն «Դիտելով Ձեռթանոսս», այլեւ «Այսօր Յնձացեք» տաղի երաժշտական բաղադրիչների քննութիւնը բացայայտում է եւս մէկ կարեւորագոյն շերտ, որն արդէն առնչուած է «Հաւուն, Հաւուն»ի քուն նախ-

նական եղանակին, իմա՝ Կոմիտաս Վարդապետի կատարած ծայնագրութեանը¹³⁵: Այս ամէնով հանդերձ՝ «Այսօր Յնծացէք»ը բոլորովին այլ ստեղծագործութիւն է, որտեղ հիմնականում գերիշխում է յուզականութեան, քնարականութեան ու մտասոյգ խոհականութեան մթնոլորտը: Այն առանձնանում է զարգացման սուղ միջոցներով, սեղմ չափերով եւ ծայնաձաւալով, իսկ մեղեդուն գլխատրապէս բնորոշ է հանդարտ, լայնահոս ծաւալումը՝ *սեկունենցիոն* եւ շրջագարդող դարձուածքների ներառմամբ:

«Այսօր Յնծացէք, Եղբարք» տաղը լայնօրէն կենցաղավարել է եւ մեծ տարածում ստացել այնքան, որ դարձել է Գանձարան-Տաղարանների անփոփոխ բաղկացուցիչը: Աւելին, ինքն է արդէն որպէս չափանմուշ ծառայել այլ ստեղծագործութիւնների համար, ինչի մասին են վկայում գրիչների ձեռքով արուած յղումները ձեռագրերում: Նրա եղանակով երգուող նմուշների թուին են պատկանում Յովհաննէս Սարկաւազ Իմաստասէրի յօրինած «Ծագումըն Փառաց Էին Միայն Միածին Որդին»¹³⁶ եւ «Ձայնն Այն Որ Ջաշխարհս Եստեղծ»¹³⁷ տաղերը:

1241ին գրուած Տաղարանում «Այսօր Յնծացէք, Եղբարք» տաղի առկայութիւնը մեզ թոյլ է տալիս կատարել հետեւեալ կարեւոր ճշգրտումն առ այն, որ Գրիգոր Նարեկացու տաղի վերաեղանակատումը՝ արուած կիլիկեան անյայտ հեղինակի ձեռքով, գոյութիւն է ունեցել արդէն *XIII դարի սկզբներին*:

N 79 ձեռագրի՝ երաժշտական բաղադրիչով մեզ հասած նմուշներից է նաեւ «Ի Հանդէս Տօնի» տաղը: Գանձարան-Տաղարաններում այս սկսուածքով երկու տաղ կայ: Դրանցից մէկը՝ «... ձեր խրախացեալ ցնծամք» շարունակութեամբ՝ նուիրուած Ս. Ղետնդեանց քահանաներին, առաջին անգամ գրի է առնուած հենց խնդրոյ առարկայ Տաղարանում (թ. 396ա): Միւրը՝ «... քո ռախացեալ տօնեմք» շարունակութեամբ՝ նուիրուած Ընդհանրական Եկեղեցու մեծ սրբեր Պետրոս հայրապետին եւ Աբիսողոմ սարկաւազին, վերագրում է Գրիգոր Խլաթեցուն, այսինքն ստեղծուել է ԺԴ. դարավերջին կամ ԺԵ. դարասկզբին: Խլաթեցին տաղը յօրինել է նախօրինակի նմանողութեամբ՝ օգտուելով նաեւ բառազանձից: Չնայած երկու տաղերի շատ մօտ հարազատութեան՝ գրչագիր եւ տպագիր մատենաներում դրանք գոյակցում են զուգահեռաբար՝ իւրաքանչիւրն ըստ իր կարգի: Յետագայ դարերում Խլաթեցու յօրինած տաղի ծիսական գործառոյթն անելի է ընդլայնուել՝ այն սկսել են երգել այլ սրբերի տօներին եւս¹³⁸: Տպագիր աղբիւրներից մէկում տաղը հանդիպում է «Կանոն Գիտ նշխարաց Ս. Լուսատրչին Մերոյ» վերտառութեամբ¹³⁹, իսկ ուշ շրջանի Տաղարաններում՝ առանել ընդհանուր՝ «Հայրապետաց» խորագրի ներքոյ¹⁴⁰, ինչպէս եւ ներկայացուած է Թաշճեանի ծայնագրած Պատարագում¹⁴¹: Ժամանակի ընթացքում, ամենայն հաւանականու-

թեամբ, անանուն հեղինակի՝ Ս. Ղետնդեանց Քահանաներին նուիրում տաղի երաժշտական բաղադրիչը կա՛մ մոռացութեան է տրուել, կա՛մ էլ եկեղեցական երաժիշտները պատշաճ են գտել դրա գրական բնագիրը յարմարեցնել միեւնոյն սկսումաճքով՝ Խլաթեցու յօրինած տաղի երաժշտական բաղադրիչին: Այս պատճառով էլ տարբեր տօներին երգուող եւ երգչական տարբեր ասանդոյթներ ներկայացնող այդ նմուշներն, ըստ էութեան, ուշ միջնադարեան ծայնագրեալ ժողովածուներում գրառուած են միեւնոյն եղանակով, ինչպէս, օրինակ, Թաշճեանի ծայնագրած տարբերակը, Չերչեանի գրառած եւ Արմաշում երգուող օրինակը¹⁴², այլեւ *Մեղեդիներ*, *Տաղեր եւ Գանձեր Հայաստանեայց եկեղեցոյ ժողովածուում* տեղ գտած նմուշը (էջ 109)¹⁴³: Առաջին երկուսը երգում են Ս. Հայրապետաց, իսկ երրորդը՝ Ս. Ղետնդեանց տօներին:

Ուրեմն, զոյգ տնդերն իրապէս ունեն մէկ երաժշտական բաղադրիչ: Այն լայնաշունչ երաժշտական պատում է՝ մերթ յուզախառն, մերթ հանդարտ-հայեցողական պատկերների համադրութեամբ: Հիմնական՝ Գձ ծայնեղանակին բնորոշ տիպական պտոյտների անընդմէջ տեղաշարժերը, որ ընդգրկում են ե՛ւ դիմող, ե՛ւ վերջատրող ծայների ոլորտները, ստեղծում են դրուագազարդ, լայնահոս մեղեդիական պատկեր: Ուշագրաւ է տաղի ծայնեղանակային նկարագիրն իր բազմաթիւ զարտուղութիւններով եւ ծայնակարգային դրսետրումներով, յատկապէս՝ «խոսորդային» կոչուած ոճով: Տաղում գործածուած ադինքնող եւ ճաշակատր համադրումներն, անշուշտ, վկայում են հեղինակի՝ «գոյների» տեսութեան եւ գործնական կիրառման ասպարէզում ունեցած մեծահմուտ վարպետութեան մասին:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Այսպիսին է, ահա, մեզ հասած հնագոյն գանձարանային Տաղարանի ընդհանուր համապատկերը: Թէ յետագայ ինչպիսի ճանապարհ է անցել մատենանը, մեզ անյայտ է մնում: Յընթացս, հաւանաբար, փոփոխութիւններ են կրել նրան տրուող անուանումները. յիշենք, որ Յովհաննէս գրիչն իր յիշատակարանում այն կոչում էր մերթ «*երգարան փաղաց*», մերթ էլ՝ ուղղակի «*Տաղարան*»: Կարելի է ենթադրել, թերեւ, որ գրիչներն իրենց արտագրած ձեռագրերում յաւելել են յայտնի կամ անյայտ տաղերգուների՝ մեծ տարածում գտած երկերը, եւ հակառակը՝ դուրս թողել աստիճանաբար մոռացութեան տրուածները: Ընդօրինակուած հարիւրատր ձեռագրերից սոսկ եզակի պատահիկներ են հասել մինչեւ մեր օրերը, որոնցից մէկը 1287ին Կիլիկիայում գրուած մի Տաղարանի յիշատակարան է: Անանուն գրիչը, որ մատենան անուանում է «*փառ հոգիաշունչ*», յատկապէս յիշատակում է պատուիրատուին՝ աստուածասէր եւ բարեսէր պարոն Աշիկին, որը ժողովել է «*զոգնիմասպ փառքս փաղից. ներրողինից,*

քաջլորակաց ըստ Հոմերի չափոց եւ ոչ ըստ աշխարհի, այլ Աստուածային եւ Երկնային»¹⁴⁴ :

Անկասկած, տուեալ ժամանակաշրջանում տաղային արուեստը նոր վերելք է ապրել, ինչն իր արտացոլումն է գտել մէկ հարիւրամեակ անց՝ 1348ին Սսում Յեսու Արեւելցի երաժիշտ-փիլիսոփայի ձեռամբ ընդօրինակուած Տաղարանում, որը մի կատարեալ նմուշ է եւ նշանաւորում է մատենախի զարգացման նոր փուլը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Արմինէ Քէօշկերեան, «Գրիգոր Նարեկացու Գանձերն Ու Գանձարանների Սկզբնատրումը», *Բանբեր Մարենադարանի*, 1971, N 10, էջ 64-8. նաեւ՝ Ա. Քէօշկերեան, *Գանձարանային Մշակոյթ*, Երեւան, «Եասոն» Հրատ., 2008, էջ 55-6. նաեւ՝ Քէօշկերեան, «Գանձտետր», *Մարենագիրք Հայոց, Հտր. ԺԲ*, կազմ. եւ խմբ.՝ Հ. Թամրազեան, Երեւան, «Նաիրի» Հրատ., 2011, էջ 617:
- ² Գրիգոր Նարեկացի, *Տաղեր եւ Գանձեր*, աշխ.՝ Ա. Քէօշկերեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1981, էջ 44-6. նաեւ՝ Քէօշկերեան, *Գանձարանային*, էջ 42-3. նաեւ՝ Վարդան Դերիկեան, «Առաջարան», *Մարենագիրք Հայոց, Հտր. ԺԳ, Գանձարան, Երկու Գրքով, Գիրք Ա.*, Անթիլիաս, 2008, էջ 21-2:
- ³ Ձեռագրի մանրաժապաւէնը պահուում է Մեսրոպ Մաշտոցի անուան Մատենադարանում (ՄՄ), N 453, որից եւ օգտուել ենք:
- ⁴ Հայր Բարսեղ Սարգիսեան, *Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մարենադարանին Մխիթարեանց Ի Վենետիկ*, Հտր. Բ., Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1924, ձեռ. N 294, ս. 1063-6:
- ⁵ Հայր Սահակ Վրդ. Ծնճնեան, *Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մարենադարանին Մխիթարեանց Ի Վենետիկ*, Հտր. Ե., Յայսմաւորը-Գանձարան-Տաղարան-Տօնացոյց, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1995, ձեռ. N 912, ս. 615-34:
- ⁶ Նոյն, ս. 617:
- ⁷ Հ. Ղետնդ Վ. Մ. Ալիշան, *Սիսուան. Համագրութիւն Հայկական Կիլիկիոյ եւ Լեւոն Մեծագործ*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1885, էջ 233 եւ 517:
- ⁸ 1892ին Մեսրոպ Արք. Տէր Մովսիսեանը իրականացրել է Փարիզի Ազգային Գրադարանի 300ից անլի հայերէն ձեռագրերի, նաեւ՝ խնդրոյ առարկայ Գանձարանի նկարագրութիւնը (ներառելով յիշատակագրութիւններն ու սկզբնատողերը)՝ ՄՄ, *Մեսրոպ Տէր Մովսիսեան, Անտիպ Ձեռագրացուցակ 133*. նաեւ՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեան, *Մեսրոպ Մագիստրոս Արքեպիսկոպոս Տէր-Մովսիսեան*, Երեւան, «Մագաղաթ» Հրատ., 1999, էջ 69:
- ⁹ F. Macler, *Catalogue des Manuscrits Arméniens et Géorgiens*, Paris, Éd. Ernest Leroux, 1908, էջ 36-7:
- ¹⁰ Նարեկացի, *Տաղեր եւ*, էջ 293-302:
- ¹¹ R. Kévorkian, A. Ter-Stépanian, Avec le concours de B. Outtier et de G. Ter-Vardanian, *Manuscrits Arméniens de la Bibliothèque Nationale de France*.

Catalogue, Paris, Bibliothèque Nationale de France/Fondation Calouste Gulbenkian, 1998, u 158-67:

- ¹² Ա. Քէօշկէրեան, «Փարիզի Ազգային Մատենադարանի N 79 Գանձարան-Տաղարանը. Ա. Գանձարան», *Էջմիածին*, 1971, Թ, էջ 48-53, նաեւ՝ «Բ. Տաղարան», *Էջմիածին*, 1971, ԺԲ, էջ 31-41:
- ¹³ Քէօշկէրեան, «Փարիզի Ազգային Մատենադարանի... Ա. Գանձարան», էջ 53, «Բ. Տաղարան», էջ 39. նաեւ՝ Նարեկացի, *Գանձույն*, էջ 618: Քէօշկէրեանի միա աշխատութիւններում թուագրումն առանց ընդհանուր է՝ ԺԴ. դար (Ներսէս Շնորհալի, *Տաղեր եւ Գանձեր*, աշխ.՝ Ա. Քէօշկէրեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1987, էջ 435. նաեւ՝ Քէօշկէրեան, *Գանձարանային*, էջ 43):
- ¹⁴ *Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ*, ԺԳ. Դար, կազմ.՝ Ա. Ա. Մաթետեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984, էջ 222:
- ¹⁵ Յիշատակարանը՝ հրատարակուած է բազմիցս՝ *Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց Ի Վենետիկ*, Հրո. Բ., u. 1065-6. նաեւ՝ Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, *Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Ա. Հարոր (ե Դարից Մինչեւ 1250 թ.)*, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ, 1951, էջ 946-7. նաեւ՝ Հ. Հ. Ոսկեան, *Կիլիկիայի Վանքերը*, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1957, էջ 175-8. նաեւ՝ *Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ*, ԺԳ. Դար, էջ 221-2. նաեւ՝ Նարեկացի, *Տաղեր եւ*, էջ 301-2. նաեւ՝ Kévorkian, Ter-Stépanian, էջ 166-8:
- ¹⁶ Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 233:
- ¹⁷ Այս մասին տե՛ս՝ Քէօշկէրեան, «Փարիզի Ազգային... Բ. Տաղարան», էջ 32, նաեւ՝ նոյնի՝ *Գանձարանային*, էջ 44-5: Հեղինակը նշում է, որ բաւական գործածական է եղել Գանձարանի եւ Տաղարանի ինչպէս անջատ, այնպէս էլ համատեղ կիրարկութիւնը (*Գանձարանային*, էջ 44):
- ¹⁸ Քէօշկէրեան, *Գանձարանային*, էջ 109:
- ¹⁹ Այսպիսի եզրայանգման է եկել Քէօշկէրեանը՝ կառուցուածքաբանական քննութեան ենթարկելով ձեռագիրը («Փարիզի...Բ. Տաղարան», էջ 33):
- ²⁰ Նոյն: Ըստ ուսումնասիրողի՝ դա կարող էր տեղի ունենալ նաեւ ձեռագրի սկզբնական մասի մաշուածութեան հետեանքով:
- ²¹ Քէօշկէրեան, «Փարիզի... Բ. Տաղարան», էջ 31-2:
- ²² Այս մասին տե՛ս՝ Ն. Թահմիզեան, *Գրիգոր Նարեկացին եւ Հայ երաժշտութիւնը V-XV դդ.*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1985, էջ 46:
- ²³ Ղ. Ալիշան, *Շնորհալի եւ Պարագայ Իւր*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1873, էջ 51. նաեւ՝ նոյնի՝ *Հայապարտում. Պարմիջք եւ Պարմութիւնք Հայոց*, Հրո. Բ., Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1901, էջ 320-1. նաեւ՝ Ա. Ալպոյաճեան, *Պարմութիւն Հայ Դպրոցի*, Ա. Հարոր, Գահիրէ, Տպարան «Նոր աստղ», 1946, էջ 194-5:
- ²⁴ *Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ*, Ե-ԺԲ. դդ., աշխ.՝ Ա. Մաթետեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1988, էջ 294:
- ²⁵ Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 105 եւ 517:
- ²⁶ Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, *Յիշատակարանք*, էջ 1009, նաեւ՝ *Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ*, ԺԳ. Դար, էջ 256:

²⁷ Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, ԺԳ. Դար, էջ 432: Մանուէլ փիլիսոփան յիշատակում է նաեւ 1278ին գրուած մի ձեռագրի յիշատակարանում որպէս օրինակի շնորհող (տղյն, էջ 485, նաեւ՝ Գ. Զարբհանալեան, Մատենադարան Հայկական Թարգմանութեանց Նախնեաց (Դար Դ.-ԺԳ.), Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1889, էջ 472:

²⁸ Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, ԺԳ. Դար, էջ 292:

²⁹ Գ. Վ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար. Հայաստանի Ճամփորդ, Մասն Առաջին, Կ. Պոլիս, Տպագր. Ե. Մ. Տնտեսեան, 1879, էջ 63-5. նաեւ՝ Ալիշան, Սիսուան, էջ 230. նաեւ՝ Զարբհանալեան, Մատենադարան, էջ 168. նաեւ՝ Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, Յիշատակարանք, ս. 859-62 եւ 929-30. նաեւ՝ Հայերէն Ձեռագրերի ..., ԺԳ. Դար, էջ 203-5:

³⁰ Ալիշան, Սիսուան, էջ 517. նաեւ՝ Հայերէն Ձեռագրերի ..., ԺԳ. Դար, էջ 298:

³¹ Թորոս վարդապետ փիլիսոփան եղել է Ձորոյն Ս. Թորոս Վանքի վանահայրը եւ 1307ին մասնակցել Սսի եկեղեցական հինգերորդ ժողովին: Ալիշանը յատկապէս շեշտում է նրա փիլիսոփայ, այսինքն՝ «քաջ երաժիշտ կամ հմուտ երգոր» լինելու հանգամանքը եւ յատելում՝ «որպիսի էր եւ համանուն աագերէցն բարունի՝ Թորոս Թափրոնց, եւ այլք ոմանք համանունանք» (Սիսուան, էջ 156): Թորոս փիլիսոփայի մասին տե՛ն՝ Օրմանեան, Ազգապատում, Հտր. Բ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, ս. 2088. նաեւ՝ Հ. Աճառեան, Հայոց Անձնանունների Բառարան, Հտր. Բ, Երեւան, Պետական Համալսարանի Հրատ., 1944, էջ 358, N 73: Ձորոյն Ս. Թորոս Վանքի առաջնորդ, փիլիսոփայ կամ երաժիշտ Թորոսի է յիշատակում Զարբհանալեանը՝ սակայն առանց տարբերի նշելու եւ տեղադրելով ԺԲ. դարի գործիչներին նուիրում գլխում (Գ. Զարբհանալեան, Պատմութիւն Հայ Հին Դպրութեան (Դ-ԺԳ Դար), Բարձրագոյն Դպրոցաց Համար, Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1932, էջ 713): Զարբհանալեանին՝ որպէս աղբար, այսինքն՝ Թորոս վարդապետին ներկայացնելով որպէս ԺԲ. դարի երաժիշտ, յղում են՝ Աճառեանը (Հայոց Անձնանունների ..., Հտր. 2, էջ 349, N 20) եւ Թահմիզեանը (Գրիգոր Նարեկացին եւ Հայ, էջ 42): Ակներեւ է, սակայն, որ ԺԲ. դարում Թորոս վարդապետը կամ մէկ այլ ոք չէր կարող լինել «մի ի հարց ժողովոյն Սսոյ», ինչպէս գրում է Զարբհանալեանը, քանի որ Սսի եկեղեցական ժողովները գումարուել են ԺԳ. դարից սկսած (առաջինը՝ 1204ին): Մեր կարծիքով, բոլոր աղբարներում խօսքը միեւնոյն՝ Ձորոյն Ս. Թորոս Վանքի առաջնորդ, երաժիշտ-փիլիսոփայ Թորոսի մասին է, որը, հասնօրէն, ապրել եւ գործել է ԺԳ.-ԺԴ. դդ. սասմանագծին:

³² Գ. Վ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար. Հայաստանի Ճամփորդ, Մասն երկրորդ, Կ. Պոլիս, Տպագր. Գ. Պաղտատեան (Արամեան), 1884, էջ 449-50. նաեւ՝ Ալիշան, Սիսուան, էջ 517 եւ 535: Մարգարա փիլիսոփայի անունը նշում է 1335ին Թիւրքթի մեծ եւ հոչակատր անապատում ընդօրինակուած Շարակնոցի յիշատակարանում (գրիչ՝ Մանուէլ): Ամենայն հաւանականութեամբ, Մարգարան կատարել է խազագրութեան հետ կապուած աշխատանքները:

³³ Ալիշան, Սիսուան, էջ 517:

³⁴ Նոյն:

- ³⁵ Նոյն, էջ 230:
- ³⁶ Ոսկեան, *Կիլիկիայի Վանքերը*, էջ 155:
- ³⁷ *Հայերէն Ձեռագրերի ...*, ԺԳ. Դար, էջ 37, 107, 213, 214, 221, 407, 445. նաեւ՝ ԺԴ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, կազմ.՝ Լ. Ա. Խաչիկեան, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1950, էջ 75, 76, 152, 170, 240. նաեւ՝ ԺԵ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, Մասն Ա. (1401-1450 թթ.), կազմ.՝ Լ. Ա. Խաչիկեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1955, էջ 246, 249, 484. նաեւ՝ Ոսկեան, *Կիլիկիայի Վանքերը*, էջ 199:
- ³⁸ Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, *Ժամանակագրութիւն*, աշխ. Կարէն Մաթետեան, Երեւան, «Նաիրի» Հրատ., 2014, էջ 201:
- ³⁹ *Հայերէն Ձեռագրերի ...*, Ե.-ԺԲ. դդ., էջ 155:
- ⁴⁰ *Սմբապայ Սպարապետի Տարեգիրք*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1956, էջ 158-9. նաեւ՝ Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 231. նաեւ՝ Ա. Ղազարոսեան, «Կիլիկիայի Վարդապետարաններն Ու Գրչութեան Կենտրոնները», *Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք*, Անթիլիաս-Լիբանան, 2009, էջ 82. նաեւ՝ Լ. Խաչերեան, *Հայագիր Դպրութեան Ուսումնագիտական Կենտրոնները, Դպրոցները, Դպրեվանքերը, Վարդապետարանները, Ծննդարանները, Ակադեմիաները եւ Համալսարանները Միջնադարեան Հայաստանում եւ Կիլիկիայում (V-XVI դդ.)*, Լիզպոն, Gráfica de Coimbra, Ltd., 1998, էջ 364-6:
- ⁴¹ *Հաւաքումն Պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի Լուսաբանեալ*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1862, էջ 117:
- ⁴² *Հայերէն Ձեռագրերի ...*, Ե.-ԺԲ. դդ., էջ 149:
- ⁴³ *Սմբապայ Սպարապետի Տարեգիրք*, էջ 143-4:
- ⁴⁴ Մատթէոս Ուտայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Վաղարշապատ, Տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, 1898, էջ 334, 366:
- ⁴⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմութիւն Հայոց*, աշխ.՝ Կ. Մելիք-Օհանջանեան, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1961, էջ 110: Գէորգ Մեղրիկի մասին տե՛ս նաեւ՝ Զարբհանալեան, *Պատմութիւն Հայ Հին Դպրութեան*, էջ 703-4. նաեւ՝ Ալպոյանեան, *Պատմութիւն Հայ Դպրոցի*, Ա. Հալոբ, էջ 201-2:
- ⁴⁶ Հ. Աճառեան, *Հայոց Անձնանունների Բառարան*, Հտր. Ա., Երեւան, Պետական Համալսարանի Հրատ., 1942, էջ 460-1. նաեւ՝ *Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարեանց Ի Վիեննա*, կազմ.՝ Հ. Յ. Վ. Տաշեան, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1895, էջ 446. նաեւ՝ Ն. Ակիւնեան, *Մատենագրական Հետազոտութիւններ*, Հտր. Ե., Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1953, էջ 115-9:
- ⁴⁷ Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 231. նաեւ՝ Ոսկեան, *Կիլիկիայի Վանքերը*, էջ 162-3:
- ⁴⁸ Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 236:
- ⁴⁹ Ն. Թահմիզեան, «Իսազգրութեան Արուեստն Իր Պատմական Զարգացման Մէջ», *Բանբեր Մատենադարանի*, N 12, 1977, էջ 93. նաեւ՝ Նոյնի՝ *Գրիգոր Նարեկացին եւ Հայ*, էջ 41:
- ⁵⁰ Թահմիզեան, *Գրիգոր Նարեկացին եւ Հայ*, էջ 41:

- ⁵¹ Կոմիտաս Վարդապետ, «Հայոց եկեղեցական եղանակները», *Ուսումնասիրություններ եւ Յօդուածներ, Երկու Գրքով*, աշխ.՝ Գ. Գասպարեան եւ Մ. Մուշեղեան, գիրք Ա., Երեւան, «Սարգիս Խաչենց» Հրատ., 2005, էջ 63:
- ⁵² *Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մարենադարանին Մխիթարեանց Ի Վիեննա*, ձեռ. N 53:
- ⁵³ *Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մարենադարանին Մխիթարեանց Ի Վենետիկ, Հրդ. Դ., Շարակեղոց-Ճաշոց-Ժամագիրք-Խորհրդարեպոյր-Մանրուսմունք-Կցուրդք*, յօրինեց Հ. Ա. Վրդ. Ճեմճեմեան, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1993, ձեռ. N 734. նաեւ՝ Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 233:
- ⁵⁴ *Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Հրդ. Հինգերորդ*, կազմ.՝ Ն. Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1971, ձեռ. N 1700, էջ 631:
- ⁵⁵ Նոյն, ձեռ. N 1644, էջ 637:
- ⁵⁶ Արտաազգ արքեպիսկոպոս [Սիւրմէեան], *Նկարագիր Օշին Թագաւորի Ձեռագիր Ժամագիրքին, 1319, Հալէպի Ս. Քառասնից եկեղեցոյ Ձեռագիրներէն, Թիւ 6*, Անթիլիաս-Լիբանան, Տպարան Դպրեվանոց, 1933:
- ⁵⁷ ՄՄ, ձեռ. N 10524:
- ⁵⁸ Գրիչն այսպէս է անուանում մատեանն իր յիշատակարանում (թ. 368բ):
- ⁵⁹ ՄՄ, ձեռ. N 1576: Այս մասին տե՛ս՝ Ոսկեան, *Կիլիկիայի Վանքերը*, էջ 197. նաեւ՝ Ղազարոսեան, *Կիլիկիայի Վարդապետարաններն*, էջ 83. նաեւ՝ Ղազարոսեան, «Կիլիկիայի Գրչութեան Կենտրոնների Սկզբնատրումը. Սեւ Լեռան եւ Դրազարկի Գրչութեան Կենտրոնը», *Էջմիածին*, 2008, Ը, էջ 78-9:
- ⁶⁰ ՄՄ, ձեռ. N 3929, թ. 336ա. նաեւ՝ Գարեգին Ա. Կաթողիկոս, *Յիշատակարանք*, ս. 977-978:
- ⁶¹ *Հայերէն Ձեռագրերի ...*, ԺԳ. Դար, էջ 729-32 եւ 758-9. նաեւ՝ Ա. Ղազարոսեան, «Կիլիկիայի Գրչութեան Կենտրոնների Սկզբնատրումը», էջ 75 եւ 76. նաեւ՝ նոյնի՝ *Կիլիկիայի Վարդապետարաններն*, էջ 84:
- ⁶² *Հայերէն Ձեռագրերի ...*, ԺԳ. Դար, էջ 757-9:
- ⁶³ Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 517:
- ⁶⁴ Նոյն: Գործունէութեան ժամանակաշրջանը նշուած չէ:
- ⁶⁵ Նոյն, էջ 234-5, 517, 545 եւ 557. նաեւ՝ Ոսկեան, *Կիլիկիայի Վանքերը*, էջ 166:
- ⁶⁶ ՄՄ, ձեռ. N 154, 1311, Գերմաղբեւր (Կիլիկիա):
- ⁶⁷ Առաջին Աւետարանի մասին տե՛ս՝ *Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մարենադարանին Մխիթարեանց Ի Վենետիկ, Հրդ. Առաջին*, յօրինեց Հ. Բ. Վ. Սարգիսեան, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1914, ձեռ. N 97, 1331, Դրազարկ, թ. 387ա: Երկրորդ Աւետարանը՝ նոյնպէս գրուած 1331ին, Դրազարկում, գտնուել է Գանձակի Ոսկանապատ գիւղի եկեղեցում, որի յիշատակարանը թերուած է՝ Մ. Արք. Սմբատեանց, *Նկարագիր Սուրբ Կարապետի Վանից Երեջակայ եւ Շրջակայից Նորա (1897-1904)*, Տփլիսի, Տպարան Մովսէս Վարդանեանցի, 1904, էջ 151. տե՛ս նաեւ՝ ԺԴ. Դարի Հայերեն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, էջ 231:
- ⁶⁸ Արտաազգ արքեպիսկոպոս [Սիւրմէեան], *Նկարագիր*, էջ 820:

- ⁶⁹ Ալիշան, *Սխտան*, էջ 517:
- ⁷⁰ Հ. Աճառեան, *Հայոց Անձնանունների Բառարան*, Հր. Գ, Երեան, Պետական Համալսարանի Հրատ., 1946, էջ 716:
- ⁷¹ Լազարոսեան, «Կիլիկիայի Գրչութեան Կենտրոնների Սկզբնատրումը», էջ 72. նաեւ՝ Նոյնի՝ *Կիլիկիայի Վարդապետարաններն*, էջ 82:
- ⁷² ՄՄ, ձեռ. N 4068, Գանձարան, ԺԴ դ., տեղի՝ անյայտ, թ. 63բ: *Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց*, Հր. Եթեմերորդ, կազմ.՝ Ն. Արք. Պողարեան, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1974, ձեռ. N 2015, 1387 թ., Երզնկա, էջ 109:
- ⁷³ ՄՄ, ձեռ. N 4068, թ. 120ա:
- ⁷⁴ Նոյն, թ. 284բ:
- ⁷⁵ Ամենայն հաւանականութեամբ՝ «երաժշտապետ» կամ «երաժիշտ» բառի համառոտումն է: Այս նկատումանը հանդիպում ենք նաեւ Պողարեանի մեկնութիւններում. «Այս մեծաշունչ Քարոզին հեղինակը կը թոյլ ըլլալ Յովսէփ երաժշտապետ, որ անուն շահած էր ԺԳ. դարու առաջին կիսուն: Քարոզին վերջին փան սկզբնապառը ըստ սովորութեան գ (երգ) գրուելու փոխարէն դրոած է ժ (երժ), կարծես թելադրելու համար երաժիշտ կամ երաժշտապետ բառը» (*Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց ...*, Հր. Եթեմերորդ, էջ 37):
- ⁷⁶ Բացի Ֆրանսիայի Ազգային Գրադարանի N 79 ձեռագրից, Պողարեանը միեւնոյն խմբագրութեանն է համարում Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Վանքի N 2015 (ԺԴ. դ.) ձեռագիրը՝ նոյնպէս գրոած Գանձարան+Տաղարան կառուցածքով (Նորայր Արք. Պողարեան, *Ծիսագիտութիւն*, Նիւ Եորք, Հրատ. «Թագուիի Թամըն» Հիմնադրամի, 1990, էջ 62):
- ⁷⁷ Քէօշկէրեան, «Փարիզի Ազգային... Բ. Տաղարան», էջ 33. նաեւ՝ Նարեկացի, *Տաղեր եւ Գանձեր*, էջ 45-6. նաեւ՝ Քէօշկէրեան, *Գանձարանային*, էջ 43-4. նաեւ՝ Նարեկացի, *Գանձերտր*, էջ 611:
- ⁷⁸ Այժմեան *Տոնացոյցի* հետ ունեցած ակնյայտ տարբերութիւններն, օրինակ, արտացոլուած են Ա. Իսաչի տօնին յաջորդող սրբոց տօների հետեւեալ շարքում՝ Ա. Գէորգ, Ա. Յովհանն Ոսկեբերան, Ա. Փիլիպպոս առաքեալ, Ա. Յովհաննէս եւ Ա. Յակոբ առաքեալներ, Ա. Հրեշտակապետք, Ա. Ներսէս հայրապետ, Ա. Մատթէոս աստարանիչ, Ա. Եատրատիոսեանք եւ.:
- ⁷⁹ Տե՛ս՝ թ. 322բ-323ա, 334բ, 358ա եւ 387բ:
- ⁸⁰ Տե՛ս՝ յատկապէս Կիլիկեան շրջանի վաղ ձեռագրերը՝ «Մեղեդի Սուրբ Լուսատրչին, Մօսէս Քերթոլին Ոգեալ» (*Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մարենադարանին Մխիթարեանց*, Հր. Ե., ձեռ. N 2070, Տաղարան, 1348, Սիւ, թ. 177ա), «Մեղեդի Սուրբ Լուսատրչին, Մովսէս Քերթոլին» (ՄՄ, ձեռ. N 3503, Տաղարան, 1394, Սիւ, թ. 274բ), «Մեղեդի Տրդատայ Թագատրին եւ Նմանեաց Իրոց Ի Մովսէս Քերթոլէ» (*Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մարենադարանին Մխիթարեանց*, Հր. Ե., ձեռ. N 2070, թ. 42ա), «Մեղեդի Տրդատա Թագատրին Ի Մովսէս Քերթոլէ» (ՄՄ, ձեռ. N 3503, թ. 70ա):
- ⁸¹ Գարեգին Վ. Սրուանձտեանց, *Հնոց եւ Նորոց Պատմութիւն Վասն Դալփի եւ Մովսէսի Խորենացոյ*, Տպագր. Ե. Մ. Տետեան, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 79-88:

- ⁸² Ղ. Ալիշան, «Մովսէս Քերթազհայր Հայոց», *Բազմավէպ*, Վենետիկ, 1849, N 3, էջ 54: Տաղարաններում գրառուած հնաանդ նմուշների առկայութիւնը հիմք է տուել Կոմիտաս վարդապետին ենթադրելու, որ հայոց տաղային արուեստի ակունքները սկիզբ են առնում հենց Ոսկեդարեան շրջանից. «Սոցա սկզբնատրութիւնը պէտք է որոնենք նոյնիսկ Ե. դարում, որովհետեւ աասնդութեամբ մեր ձեռքն են հասել փաղեր, մեղեդիներ, Ծննդեան աստիպներ Մ. Խորենացու անունով» (Կոմիտաս, *Հայոց եկեղեցական եղանակները*, էջ 56):
- ⁸³ ՄՄ, N 3503, թ. 48ա:
- ⁸⁴ ՄՄ, N 5521, Գանձարան, 1445, Աղթամար, թ. 10բ:
- ⁸⁵ *Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Հփր. Չորրորդ*, կազմեց Ն. Եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, 1969, ձեռ. N 1193, Տաղարան, 1476, տեղի՝ անյայտ, թ. 206:
- ⁸⁶ Այս մասին տե՛ս՝ Թահմիզեան, *Գրիգոր Նարեկացին եւ Հայ*, էջ 138-42:
- ⁸⁷ Նրան որպէս ԺԲ. դարի գրիչ են երգող է յիշում Ալիշանը. տե՛ս՝ *Հայապարում*, էջ 232. նաեւ՝ Քէօշկէրեան, *Գանձարանային*, էջ 96-97 եւ 101-2:
- ⁸⁸ Այստեղ եւ յետագայ մի շարք ընդօրինակութիւններում տաղի ծայրակայն է «Քրիստոս» (*Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց, Հփր. Ե.*, ձեռ. N 2070, թ. 208ա (ս. 653), ՄՄ N 3503, թ. 239ա, ՄՄ N 7785, Գանձարան, ԺԴ դ., Ղրիմ, թ. 461ա): N 2070 ձեռագրի գրիչ Յեսու Արեւելցին թողել է հետեւեալ գրառումը՝ «Քրիստոսապոյր է փառս վերինս, ապա չկայր յօրինակն», որն առկայ է նաեւ դրանից արտագրուած ՄՄ N 3503 ձեռագրում:
- ⁸⁹ Քրիստոսատուրի մի գանձը՝ «Քարոզ Կենդանի Եւ Ձայն Բանատր»՝ նուիրում Ե. Ստեփանոս Նախավկային, «Քսապոհոր» ծայրակայով, տեղ է գտել Տաղարանին նախորդող Գանձարանում (թ. 281ա):
- ⁹⁰ Այս հեղինակի ինքնութեան մասին տե՛ս՝ Քէօշկէրեան, «Փարիզի Ազգային... Բ. Տաղարան», էջ 34 եւ յետոյ:
- ⁹¹ Անունը ծայրակայում յետադարձ գրութեամբ է՝ «Նիդնապոսկ»:
- ⁹² Բնագրում՝ «Գիոր»: «Գիորգ» բերում ենք ըստ ՄՄ N 3503 ձեռագրի, թ. 43ա:
- ⁹³ ՄՄ, ձեռ. N 4068, թ. 6բ:
- ⁹⁴ Նրա մասին տե՛ս՝ Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 233. նաեւ՝ Աճառեան, *Հայոց Անձնանունների Բառարան*, Հփր. Ա, էջ 397:
- ⁹⁵ Այս մասին տե՛ս՝ Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 144. նաեւ՝ Օրմանեան, *Ազգապարում, Հփր. Բ*, ս. 1935:
- ⁹⁶ Ալիշան, *Սիսուան*, էջ 144:
- ⁹⁷ Նրա երկերից միջանիսը տեղ են գտել, մասնատրապէս, Վենետիկի հաաքածոյի N 2070, ՄՄ N 3503 եւ այլ ձեռագրերում:
- ⁹⁸ Թահմիզեանի կարծիքով՝ Ընորհային ինքը պէտք է թողած լինէր նմանատիպ ցուցումներ՝ իր տաղերը Նարեկացու տաղերի եղանակով կատարելու մասին (Թահմիզեան, *Երածչութիւնը Հայկական Կիլիկիայում*, Երեւան, ՀՍՍՀ «Գիտելիք» ընկերութիւն, 1989, էջ 32):

⁹⁹ Այս տաղի վերաբերելով բազմաթիւ յղումներ կան նաեւ յետագայ շրջանի ձեռագրերում:

¹⁰⁰ ՄՄ, ձեռ. N 7785, թ. 446ա:

¹⁰¹ *Մայր Յուզակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց, Հփր. Ե.*, ձեռ. N 1510, Տաղարան, ԺՁ դ., տեղի՝ անյայտ, թ. 206բ:

¹⁰² Հ. Գ. Աւետիքեան, Հ. Խ. Սիւրմէլեան, Հ. Մ. Աւգերեան, *Նոր Բաղգիրք Հայկազեան Լեզուի, Հփր. Ա. (Ա-Կ)*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1836, էջ 96Գ:

¹⁰³ Թահմիզեան, *Ներսես Ընտրիակին Երգահան Եւ Երաժիշչը*, Երեան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1973, էջ 23-5. նաեւ՝ նոյնի՝ *Գրիգոր Նարեկացին Եւ Հայ*, էջ 189-91: Կոմիտասը յիշատակում է Տաղարանների, Երգարանների, Գանձարանների եւ այլ գրքերի մէջ տեղ գտած «Արեւեցի եւ Խոսրովային» անուանումով ձայնեղանակների մասին՝ սակայն առանց բացատրութեան (Կոմիտաս Վարդապետ, *Հայոց Եկեղեցական Եղանակները*, էջ 69-70):

¹⁰⁴ Գանձակեցի, էջ 119:

¹⁰⁵ Գրիգոր Նարեկացու՝ Ս. Խաչի տօնին երգուող «Ի յերուաղէմ Գնամ» տաղի երկրորդ տունն է՝ «Հափկ մի պայծառ ...» սկզբնատողով, որ ժամանակի ընթացքում առանձնացել եւ դարձել է գանձարանային ինքնուրոյն միատր: Երգուել է Ս. Խաչի, ինչպէս նաեւ Ս. Յարութեան տօներին:

¹⁰⁶ Կոմիտասը տաղը գրի է առել Գէորգ արեղայ Արրհամեան-Ուշտունու երգածից: Ինքնագիրը հրատարակւում է՝ Կոմիտաս, *Երկերի Ժողովածու, Հփր. Ութերորդ, Հոգեւոր Արեղծագործութիւններ*, խմբ.՝ Ռ. Աթայեան, Գ. Գէորգեան, Դ. Դերոյեան, Երեան, ՀՀ ԳԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 1998, էջ 142:

¹⁰⁷ *Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի, Վարդաշապատ, Տպարան Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի*, 1878, էջ 99. նաեւ՝ *Ձայնագրեալ երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի, Փոխադրութիւն Հայկական Նորագրութիւնից Երոպականի*, խմբ. Ա. Բաղդասարեան, Երեան, «Ամրոց Գրուպ» Հրատ., 2012, էջ 144:

¹⁰⁸ Կոմիտասի *Երկերի Ժողովածուի* ութերորդ *հատրում* զետեղուած է «Հափկ»ի երեք տարբերակ, որոնցից առաջինը Կոմիտասը ձայնագրել է Սահակ Ամատունու (էջ 141), իսկ երկրորդը՝ Գառնակեբեանի (էջ 169) երգածից: Երրորդ տարբերակը «Հափկ»ի կոմիտասեան կատարումից (Փարիզում 1912ին թողարկուած ձայնապնակից) վերծանել է Մ. Աղայեանը եւ հրատարակել (Կոմիտաս, *Ազգագրական Ժողովածու, Հփր. 2*, Երեան, Հայպետհրատ, 1950, էջ 100-2): Այս վերջինը Կոմիտասի *Երկերի Ժողովածուի* մէջ տրուած է Աթայեանի խմբագրութեամբ (Հփր. *Ութերորդ*, էջ 170):

¹⁰⁹ X. C. Кушнарев. *Вопросы Истории И Теории Армянской Монодической Музыки (հայ միջնադարեան մոնոդիկ երաժշտութեան պատմութեան եւ կոմպոզիցիայի հարցեր)*, Լենինգրադ, Государственное Музыкальное Издательство, 1958, էջ 132-3. նաեւ՝ Ն. Թահմիզեան, «Կոմիտասը եւ Նարեկացու Տաղերը», *Բանբեր Երեանի Համալսարանի*, 1969, N 3, էջ 39-56. նաեւ՝ նոյնի՝ «Հոգեւոր Եղանակների Կոմիտասեան Կանխագոյն Գրառումների Վերծանութիւնը», *Էջմիածին*, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1970,

Բ, էջ 34-7. Նաև՝ Կ. Կ. Կարապետյան. *Теория Музыки в Древней Армении (Երաժշտության տեսությունը Միջնադարում)*, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1977, էջ 279-85. Նաև՝ Նոյնի՝ «Կոմիտասի 1893 թ. Հոգևոր երգերի ժողովածուն», *Կոմիտասական, Հյր. 2*, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1981, էջ 83-116. Նաև՝ Նոյնի՝ *Գրիգոր Նարեկացին եւ Հայ*, էջ 90-1, 109-10, 204-6, 208-18, 223-4 եւ 269-72. Նաև՝ Ք. Բ. Կարապետյան. *Жанр Тагов как Носитель Гуманистического Начала в Профессиональной Монодической Музыке Армении X-XII Веков (Տաղի սեղը իբրևս հումանիստական հիմքի կրող Հայաստանի Ժ.-ԺԲ. դարերի մասնագիտացրած մոնոդիկ երաժշտության մէջ)*, *Հայ Արուեստի Լուսինա Միջազգային Երկրորդ Միմալոգիում (Զեկուցումների ժողովածու)*, Հյր. 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1981, էջ 228-39. Նաև՝ Մ. Նալբանդյան, *Տաղերի Ժանրի Ծագումնաբանությունը եւ Ազգային Մեղեդիական Միասնությունը Հայ Միջնադարեան Մասնագիտացրած երգարուեստում*, Երևան, «Արճէշ» Հրատ., 2001, էջ 124-72 («Քննական Տեսություն. Ըստ Գրիգոր Նարեկացու Զորս Տաղերի»)։

¹¹⁰ *Հայկական Պարարագի Տաղեր եւ Մեղեդիներ Երոպական Ձայնագրութեամբ*, պատր. Եղուարդ Յակոբեան, Գահիրէ, Գ. Ե. Մ. Հոգաբարձութեան Հրատ., 1963, էջ 23: Տաղի ծանօթութեան մէջ նշում է. «Այս տարբերակը, ծայրագրութեան պոլսահայ երաժիշտ Պր. Վահէ Զընպանճեանէ, մեզի տրամադրեց Պր. Յ. Գարսանֆիլեան: Միակ օրինակն էր: Բառերուն համար օգտուեցանք Պեդիրապի 1957 թուին հրատարակած Նարեկացիի «Տաղեր»էն» (էջ 54): Նոյն տարբերակը վերատպուել է՝ *Մեղեդիներ, Տաղեր եւ Գանձեր Հայաստանեայց Եկեղեցոյ*, կազմ. Զարեհ Եպս. Ազնաուրեան, Անթիլիաս, Հրատ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկոյ, 1990, էջ 177:

¹¹¹ *Ձայնագրեալ Տաղարան*, Վաղարշապատ, Տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1900, էջ 24-5:

¹¹² Գրիգոր Գուան Վարդապետ (հոգևոր հովիւ Լոնտոնի Հայոց), «Սաղիմական Յուշատետրէս», «Տաթեւ» *Կրօնական Տարեցոյց*, Հայէպ, Տպարան «Արաքս», 1926, էջ 152: Տաղի սկզբնաղբիւրը նշում է: Ուշագրաւ է հեղինակի այն դիտարկումը, ըստ որի՝ հասցելութեան այդ հին տաղը («Ծափկ») հետաքրքիր հնչիւնափոխմամբ) վաղուց ի վեր չէր երգուել Պոլսահայ եկեղեցիներում, հաւանաբար չէին մնացել նաեւ նրա եղանակը գիտցողներ՝ «մինչեւ ժամանումը Կոմիտաս Վարդապետին որ Բերայի իր համերգին մէջ զայն լսել տարաւ առաջին անգամ երգեհոնի ընկերակցութեամբ» (էջ 149): «Հափկ»ի այս տարբերակը վերահրատարակուել է *Հայկական Պարարագի Տաղեր եւ Մեղեդիներ*, էջ 40 եւ՝ *Մեղեդիներ, Տաղեր եւ Գանձեր Հայաստանեայց Եկեղեցոյ*, էջ 55 ժողովածուներում :

¹¹³ ՄՄ, Լորագոյն հաւաքածոյ, ձեռ. N 5, 29, 95, 98:

¹¹⁴ *Մեղեդիներ, Տաղեր եւ Գանձեր Հայաստանեայց Եկեղեցոյ*, էջ 68 (տաղի մասին ծանօթութիւնը՝ էջ 16):

- ¹¹⁵ Հայկական Պատարագի Տաղեր եւ Մեղեդիներ, էջ 14: Յետագայում այս տարբերակն ընդգրկուել է *Մեղեդիներ, Տաղեր եւ Գանձեր Հայաստանեայց եկեղեցոյ ժողովածոում*, էջ 62, ինչպէս նաեւ *Հոգետր երգեր* հատորում, կազմ. եւ խմբ.՝ Ա. Արեւշատեան, Երեւան, «Անահիտ» Հրատ., 1998, էջ 128:
- ¹¹⁶ Թահմիզեան, *Ներսէս Ընորհալիս Երզահան եւ Երածիշտ*, էջ 45:
- ¹¹⁷ Այս տաղերի մասին տե՛ս՝ Ա. Մուշեղեան, «Միջնադարեան Տաղերգութեան Մի Քանի Նորայայտ Նմուշ Արմաշի Վանքի Ձեռագրերում», *Մանրուսում Միջազգային Երաժշտագիտական Տարեգիրք*, Հրո. Բ, Երեւան, «Ասողիկ» Հրատ., 2005, էջ 159-89:
- ¹¹⁸ Ձայնագրեալ Երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի, էջ 110. նաեւ՝ Ձայնագրեալ Երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի, Երոպական Նորագրութեամբ, էջ 160:
- ¹¹⁹ Կանձարան, 1607, Կաֆա, թ. 216ա:
- ¹²⁰ Յակոբ Անասեան, *Հայկական Մարտնագիտութիւն, Ե.-ԺԸ. դդ.*, Հրո. Ա., Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1959, ս. 1101:
- ¹²¹ Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Մարտնադարանին..., Հրո. Ե., ս. 1111:
- ¹²² Նոյն, ձեռ. N 604, Գանձարան, 1488, Նեխրի, թ. 53ա; ձեռ. N 956, Գանձարան, ԺՂ դ., Արճէշ, թ. 36ա; ձեռ. N 167, Գանձարան, 1610, Կաֆա, թ. 178ա; ձեռ. N 534, Տաղարան, 1686, Երուսաղէմ, թ. 62ա:
- ¹²³ Առաքել Բաղիշեցի, ուսումնասիրութիւն, քննական քննարկներ եւ ծանօթագրութիւններ՝ Ա. Ղազինեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1971, էջ 35-6:
- ¹²⁴ Ձեռ. N 3645, էջ 338 - Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Սրբոց Յակորեանց, Հրո. Տասնմէկերորդ, կազմեց Ն. Արքեպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, տպարան Սրբոց Յակորեանց, 1991, էջ 64:
- ¹²⁵ ՄՄ, ձեռ. N 3540, թ. 33ա:
- ¹²⁶ Անասեան, *Հայկական Մարտնագիտութիւն, Ե.-ԺԸ. դդ.*, Հրո. Բ., Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1976, ս. 90, ծանօթ. 1: Հեղինակն իր սրբագրումն արել է առանց ձեռագրական յղման:
- ¹²⁷ Ներսէս Ընորհալի, *Տաղեր եւ գանձեր*, աշխ.՝ Ա. Քէօշկէրեան, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987:
- ¹²⁸ ՄՄ, ձեռ. N 6851, Գանձարան, ԺԵ դ. (մինչեւ 1408), Յիպնավանք, թ. 22ա:
- ¹²⁹ Մայր Յուցակ Ձեռագրաց Մարտնադարանին Մխիթարեանց ..., Հրո. Ե., ձեռ. N 613, Գանձարան, 1477, Բալու, Նեխրի, թ. 16բ:
- ¹³⁰ Նոյն, ձեռ. N 638, Գանձարան, ԺԵ.-ԺԶ. դդ., տեղի՝ անյայտ, թ. 52բ:
- ¹³¹ ՄՄ, ձեռ. N 6495, թ. 68ա:
- ¹³² Ձայնագրեալ Երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի, էջ 99:
- ¹³³ Թահմիզեան, *Գրիգոր Նարեկացին եւ Հայ*, էջ 110:
- ¹³⁴ Ձայնագրեալ Երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի, էջ 198-9:
- ¹³⁵ Կոմիտաս, *Երկերի ժողովածու*, Հրո. Ութերորդ, էջ 142:
- ¹³⁶ Ms. 80, F. 166v - R. Kévorkian, A. Ter-Stépanian, թ. 174:
- ¹³⁷ Ms. 80, F. 127 - Ibid., col. 172.
- ¹³⁸ Տե՛ս, օրինակ, ՄՄ, ձեռ. N 10800, Ժամագիրք եւ Տաղարան, 1691, տեղի՝ անյայտ, թ. 11ա, որտեղ «Պետրոս» անունն փոխարէն գրուած է «այս անուն»:

- ¹³⁹ *Sobnalyarq* Հայաստանայց Ս. Եկեղեցոյ, Հրատ. Սահակ Ա. Խանճեան, Երկրորդ տպագրութիւն, Կ. Պոլիս, Տպ. Նշան Կ. Պէրպէրեան, 1898, էջ 347:
- ¹⁴⁰ *Տաղարան Հայաստանայց Սուրբ Եկեղեցոյ*, Կ. Պոլիս, Պօղոս Արապեան Ապուշեխցոյ տպարան, 1850, էջ 20 եւ 250:
- ¹⁴¹ *Ձայնագրեալ Երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի*, էջ 111. նաեւ՝ *Ձայնագրեալ Երգեցողութիւնք Սրբոյ Պատարագի, Երոպական Նոտագրութեամբ*, էջ 161:
- ¹⁴² ՄՄ, Նորագոյն հաւաքածոյ, ծեռ. N 6, էջ 181:
- ¹⁴³ Տաղի սկզբնաղբիւրը նշուած չէ: Ելնելով կազմող եւ հեղինակ Չ. Եպս. Ազնաւորեանի այն տեղեկութիւնից, թէ «Այս ժողովածուին բաղկացուցիչ միածայն կտորները կարեւոր մասամբ մը կու գան երաժշտապէս Լեւոն Չիլինկիրեանէն, իր աշակերտներու ընդօրինակութիւններէն» (էջ 16), պիտի ենթադրուի, որ խնդրոյ առարկայ կտորը եւս պատկանում է դրանց շարքին:
- ¹⁴⁴ ՄՄ, պատառիկ 909, նաեւ՝ *Հայերէն Ձեռագրերի ...*, ԺԳ. Դար, էջ 608:

THE MOST ANCIENT ARMENIAN TAGHARAN (BOOK OF CANTICLES)
(Summary)

ASTGHİK MUSHEGHYAN
a.musheghyan@gmail.com

Armenian medieval *taghs* (canticles) are one of the richest components of the art of sacred chanting. The poetry of Grigor Narekatsi was the main reason for their growth in the 10th century. His poetry was immediately included in the miscellanies called *Gandzaran* (Book of Festive Chants), constituting, with *gandzes* (festive chants), *pokhs* and *meghedies*, the content of the book of sacred chanting.

The paper examines the most ancient manuscript of these books of chanting. It consists of a separate *Gandzaran* (written in late 13th-early 14th century) and a separate *Tagharan* (written in 1241 in Drazark, Cilicia by scribe Hovhannes). The manuscript is kept in the National Library of France, N 79. The author focuses on the *Tagharan*, which includes some of the best samples of *taghs*, dating from the Golden Age to the most famous authors of the 13th century.

The paper details and analyses the structure of the *Tagharan*, the system *tagh + pokh + meghedi* and relevant issues. The most ancient layer of the manuscript consists of the *taghs* attributed to Sahak Parthev and Moses Khorenatsi. The poems of Grigor Narekatsi and Nerses Shnorhali constitute its major part, alongside a number of poems from Nerses Lambronatsi. Nonetheless, a great part of the *taghs* included come from unknown authors. Some names of poets-musicians are revealed through acrostics and titles (Christosatur, Hovhannes, Kostandin, Gevorg, Barsegh).

Furthermore, very few of these *Taghs* have preserved their musical component. These were written down in new Armenian notation. The author examines the place and time of their creation, their authors, melodic relations with other samples of sacred chanting, their style, modal features and means of expression.